

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н., доцент Ю. О. Асєєва

_____
(підпис)

«____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою _____ «Психологія» _____
(назва освітньої програми)

На тему: **«ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЕМПАТИЧНИХ ОСІБ»**

Виконавець:

студентка 4 курсу 12 групи
факультету ЦЗВФН

_____ Романова Олександра Андріївна
/підпис/

Науковий керівник

Доцент кафедри МППП,
Кандидат психологічних наук

_____ Бабчук О.Г.
/підпис/

Одеса - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ.....	6
1.1. Підходи до вивчення емпатії в історичному та сучасному контекстах.....	6
1.2. Структура емпатії.....	14
1.3. Властивості особистості, що гіпотетично пов'язані з емпатією.....	19
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
2.1. Зміст та етапи емпіричного дослідження.....	25
2.2. Короткий огляд методик, спрямованих на діагностику емпатії та властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з нею.....	31
2.3. Аналіз отриманих результатів дослідження.....	37
2.4. Методичні рекомендації з розвитку емпатії в осіб молодшого підліткового віку.....	49
Висновки до другого розділу.....	56
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми. Психологія вже десятиліттями цікавиться вивченням людської природи, а зокрема, особливостей, що визначають специфічні риси характеру та поведінки людини. Однією з цих особливостей є емпатія – здатність почувати та розуміти емоції інших осіб, співпереживати їм і відчувати своїми власними. Індивіди з високим рівнем емпатії відзначаються здатністю до емоційної співчутливості, глибоким розумінням стану інших людей, а також вмінням ефективно спілкуватися та встановлювати гармонійні стосунки з навколишнім світом.

Визначення людської емпатії все більше стає темою наукових досліджень у галузі психології. Це пояснюється тим, що емпатія домінує в розвитку різноманітних когнітивних процесів (емоційно-вольова сфера) і є важливою складовою взаємовідносин між людьми, що дозволяє людям передбачати поведінку інших, висувати гіпотези їхніх думок, висловлювань і розуміти причини дій інших. Крім того, наявність емпатії сприяє соціальному розвитку та активності людини. Люди з емпатією більш готові допомогти, менш агресивні, виявляють високий рівень гуманізму, здатні розпізнавати та розуміти особистість іншої людини і таким чином знаходити способи впливу на неї. У всьому світі досліджуються емпатійні здібності людей, які займаються різними сферами професійної діяльності, оскільки емпатія є основою комунікативних стосунків, що, у свою чергу, підвищує рівень якості виконання професійних завдань.

Розуміння індивідуальних особливостей емпатичних осіб є важливим завданням для психологічної науки та практики. Вивчення цієї проблеми дозволить отримати більш глибоке уявлення про природу емпатії та сприятиме розробці ефективних стратегій психологічної підтримки та взаємодії з емоційно чутливими особистостями.

Мета даної кваліфікаційної роботи — глибше розглянути індивідуально-психологічні особливості розвитку емпатії у дітей молодшого підліткового віку.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є емпатичні особи.

Предметом дослідження є психологічна характеристика розвитку емпатійної здібності особистості.

Завдання кваліфікаційної роботи:

- Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми виникнення та особливостей емпатії;
- Дослідити структуру емпатії;
- Охарактеризувати властивості осіб з емпатійними здібностями;
- Емпірично визначити психологічні особливості емпатії молодших підлітків;
- Запропонувати заходи розвитку емпатії в осіб молодшого підліткового віку.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, а саме:

- **теоретичні:** аналіз, синтез та узагальнення представлених у науковій літературі матеріалів щодо сучасного стану досліджуваної проблеми;
- **емпіричні:** констатувальний експеримент, обробка статистичних даних.

Теоретичне та практичне значення. Дослідження розвитку емпатії в підлітковому віці доповнює та поглиблює теоретичні основи психології дитинства, вносячи новий внесок у розуміння динаміки соціального розвитку. Розробка рекомендацій та методів для педагогів, батьків та психологів щодо сприяння розвитку емпатії у дітей. Розуміння особливостей розвитку емпатії у підлітків дозволить створити більш ефективні стратегії виховання та освіти, сприяючи формуванню гармонійної особистості.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ

1.1. Підходи до вивчення емпатії в історичному та сучасному контекстах

Одним із найважливіших завдань сучасного етапу вітчизняної системи освіти, що відображає основні тенденції розвитку теорії та практики освіти у світі, є виховання милосердної людини зі співчуттям, емпатією та емоційним сприйняттям. виконання інших. У цьому контексті стає актуальним вивчення здатності до емпатії як важливого компонента виховання співчуття [5].

Емпатія — це моральна якість людини, яка виявляється в розумінні емоційного стану іншої людини, «розумінні її почуттів і переживань, усвідомленні бажання підтримувати й дієво допомагати іншим» [7].

В даний час в психології не існує загальноприйнятого поняття феномену емпатії. Дослідники спостерігали суттєві розбіжності в трактуваннях цього поняття. Тому виникає необхідність аналізу та систематизації існуючих методів визначення емпатії, опису її структури та механізмів формування. Емпатія - це здатність входити в емоційний стан іншої людини, тобто відчувати емпатію, інтелектуально ототожнювати власні почуття з почуттями та думками інших. Традиційно питання, пов'язані з поняттям емпатії, є об'єктом вивчення філософських дисциплін — етики та естетики. Е. Тітченер переклав слово «емпатія» як німецьке «Einfuhlung» — «відчуття...» і в естетиці описує процес розуміння творів мистецтва, природних об'єктів, прагнення спостерігача ідентифікувати себе з об'єктом спостереження [9].

У психологічній літературі поняття «емпатія» почало широко поширюватися на початку 1950-х років. Первісне значення слова буквальне і означає процес відчуття, проникнення емоції в стан іншої людини. Сьогодні поняття суто емоційного розуміння емпатії зустрічається рідко. Ці поняття

пояснюють емпатію як опосередковану реакцію на емоційні стани інших. Проте деякі автори вказували на те, що можливі ситуації контрастивної емпатії, в яких емоції та настрої спостерігача мають інший характер. Наприклад, задоволення, отримане від страждань інших, також класифікується як емпатійне явище. Інші дослідники виходять з когнітивного розуміння емпатії, яке контрастує з афективним підходом, розглянутим вище. Вони визначають емпатію як розуміння інших, прийняття ролей та інтерпретацію поведінки [6].

Сучасні дослідники при визначенні емпатії часто поєднують її когнітивний та емоційний аспекти, вважаючи, що емпатія – це «емоційна і поведінкова відповідь на емоційний стан іншої людини, яка подібна до емоційного тону цієї людини і заснована на її обставинах, більше, ніж на своїх власних» [8].

Р. Даймонд в основному вивчає здатність людей сприймати один одного і передбачати реакції в конкретних ситуаціях. Ця здатність грати роль іншої людини і передбачати її думки, почуття і поведінку називається прогностичною емпатією [5]. Чаплак Я.В. виділяла два види емпатії: симпатія і емпатія. Емпатія - це коли суб'єкт відчуває ті ж почуття, що й інші через ідентифікацію з ними, а симпатія - це коли суб'єкт переживає почуття інших людей, інші різні почуття [41].

Гречуха І.А рекомендує розглядати як короткочасну, так і тривалу емпатію. Короткочасна - вимірюється обмеженим контактом з іншими особами в спілкуванні, в якому одна особа займає позицію іншої. Тривала емпатія має місце протягом тривалого періоду часу і вимагає більш тісного спілкування з іншою людиною. Можна розрізняти повне і неадекватне співпереживання. Останнє тут проявляється в радості від нещастя іншої людини, тоді як емоційна реакція на емоційний стан іншої людини носить ознаки протилежності [7].

Деякі дослідники розрізняють ситуативну емпатію (прояви якої залежать від конкретної ситуації) і диспозиційну емпатію (характеристики емпатії, які проявляються в різноманітних ситуаціях) [2]. Спочатку емпатія пояснювалася виключно як емоційний процес і тому містила лише одну складову – емоцію. Емпатія - це емоційне переживання реагування на емоційний стан іншої людини. Варто зазначити, що хоча розгляд емпатії зосереджується виключно на афективному компоненті, вона також наголошує на ролі когнітивних процесів в емпатичних реакціях. Дослідники кажуть, що емпатія – це досвід, опосередкований відкритим вираженням емоцій іншими. Але крім того, якщо спостерігач бачить іншу людину в ситуації, яка може викликати горе (наприклад, смерть близької людини), він повинен відчувати горе, навіть якщо інша людина не виражає цього відкрито. У цьому випадку відбувається оцінка, отримання інформації про можливий вплив ситуації або відбувається уявний процес спроби поставити себе на місце іншої людини, що викликає емпатію [4].

Таким чином, емпатичний досвід може бути відносно автоматичним (хоча він повинен принаймні включати відмінність «Я-інший») або бути когнітивним процесом, заснованим на обробці інформації. Інші дослідники виділяють лише когнітивний компонент емпатії. Визначення цього компонента можуть включати прийняття ролі іншої людини, інтерпретацію поведінки, виявлення емоційних станів [19]. Давиденко Є.В. однією з перших поєднала у своїй моделі когнітивний та афективний компоненти. На її думку, когнітивний компонент породжує емпатію. Іншими словами, здатність розпізнавати емоції інших і приймати їхню думку є необхідною, але недостатньою умовою емпатії. На відміну від більшості теорій інших дослідників, її теорія має три аспекти. На когнітивному рівні емпатія залежить від здатності розпізнавати емоційні стани інших. Людина повинна вміти диференціювати ці емоційні стани, відрізняючи один стан від іншого [8].

Другим когнітивним фактором, на який спирається емпатія, є здатність брати на себе роль інших, що відображає вищий рівень когнітивного розвитку. Давиденко Є.В. визначає цей фактор як здатність дивитися на ситуацію так само, як інша людина, яка безпосередньо перебуває в ситуації. Емоційна реакція - це третій компонент, який полягає в переживанні тієї ж емоції, що і інша людина. У зв'язку з цим автор вважає, що ці три компоненти повинні бути присутніми в емпатичних реакціях [8]. Тому Давиденко Є.В. лише розділила когнітивні аспекти емпатії на дві частини, тоді як інші дослідники обмежилися прийняттям цієї ролі. Пізніше інші автори почали пропонувати свої багатокomпонентні підходи до розгляду емпатії [8].

Дерев'янка С. П. визначає емпатію як конструкт, що містить як афективний, так і когнітивний компоненти. Когнітивний компонент відображає здатність розуміти точку зору іншої людини та ідентифікуватися з нею, тоді як афективний компонент характеризується схильністю відчувати почуття турботи та співчуття до іншої людини [9].

Останнім часом, переважно в пострадянській психології, спостерігається тенденція розглядати емпатію як системне утворення, що включає афективний, когнітивний і конативний (дійовий) компоненти. Повний процес емпатії являє собою триланковий ланцюг: емпатія, співчуття і внутрішня допомога, яка може принести реальну допомогу. Основою емпатії є ідентифікація, емоційний відгук на переживання іншої людини. Вираз співчуття передбачає когнітивну орієнтацію в ситуації, що призводить до різних форм допомоги, спочатку внутрішньої, а потім, за певних умов, зовнішньої [10].

Л. П. Виговська запропонувала розглядати емпатію як цілісний феномен, в якому можна виділити три взаємодіючі компоненти: когнітивний (інтелектуальні операції, фіктивні знання про об'єкт чи іншу людину), афективний (почуття до конкретного об'єкта чи особи), афективні реакції,

емоції, почуття, переживання); конація (рухові реакції, поведінкові наміри, пов'язані з людьми або об'єктами відносин, діями, поведінкою) [4].

Вона зазначила, що емпатія може перерости як у асоціальну, так і в просоціальну поведінку. Етапи процесу емпатії – це сприйняття інших, емпатія, співчуття, внутрішня допомога та справжня допомога. На кожному етапі процесу, коли один із компонентів є домінуючим, компонент (когнітивний, афективний, конативний) або їх комбінація вступають у гру автономно. Попереднє посилення визначає функціональність наступного посилення [13]. М. В. Балинська вважає, що емпатія - це системне утворення, що включає когнітивний (розуміння емоційного стану іншої людини), афективний (симпатія суб'єкта або симпатія до іншої людини) і конативний (активна допомога емпатичному об'єкту) компоненти. Тому повний процес емпатії включає емпатію, співчуття та фасилітацію [10].

На думку Коломієць Т.В., емпатія - це специфічна здатність людини емоційно реагувати на переживання іншого, будь то людина, тварина або антропоморфний об'єкт. Автори стверджують, що емпатія може виникати як через безпосереднє сприйняття переживань інших, так і в контексті особистого нещастя, яке переживається як жаль, смуток і співчуття [17]. Порівнюючи вітчизняні та зарубіжні праці, в яких робиться спроба визначення емпатії, Кротенко В.І. визначає це поняття як соціально-психологічну якість особистості, яка складається з різноманітних здібностей [19]:

- 1) здатність реагувати та емоційно реагувати на переживання інших;
- 2) здатність розпізнавати емоційний стан іншого і подумки переносити себе на його думки, почуття та дії;
- 3) здатності вибирати адекватну емпатичну відповідь (вербальної та невербальної типу) на переживання іншої людини, використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншого [2].

Американський психолог К. Роджерс у своїй роботі визначив емпатію як здатність людини одночасно переживати емоції, породжені іншою людиною

під час спілкування з іншою людиною. «Перебувати в емпатійному стані» означає точно сприймати внутрішній світ іншої людини, зберігаючи емоційно-сміслові відтінки: ти ніби стаєш іншою людиною, але не втрачаєш відчуття «ніби». Так, ви відчуваєте задоволення або біль іншої людини так, як вона їх відчуває, і сприймаєте їх причини так, як їх сприймає він. Але тінь «начебто» має залишитися: наче мені радісно чи неспокійно [3, с.167]. Важливо підкреслити, що емпатія може бути спрямована як на себе, так і на інших. Форма емпатії, яку він направляє, відома як емпатія, відчуття дискомфорту або особистого болю. Співчуття, спрямоване на інших, відоме як співчуття, жалість або емпатична турбота. Співчуття відображає переживання людиною чужого нещастя без урахування власного благополуччя.

Це відбувається, коли сприйнятий стан партнера усвідомлює моральні стимули на його користь і потребу йому допомогти [4]. Якщо розглядати особливості психологічної природи емпатії, то можна запропонувати класифікацію за різними ознаками. Можна запропонувати одну з класифікаційних ознак - глибину течії. Оцінка намірів і вчинків іншої людини з позиції власного «Я» є основним прикладом емпатії. Залежно від того, який аспект психології іншої людини зачіпається, емпатію можна розділити на такі види [14-17]:

1) Емоційна. У свою чергу вона поділяється на емпатію як симпатію та емпатію як співчуття. Співчуття полягає у співвіднесенні власного емоційного стану з почуттями інших. Емпатія - це переживання тих самих емоційних станів, які відчувають інші через ідентифікацію з ними. Співчутлива емпатія починає інтенсивно розвиватися лише в підлітковому віці. Він повною мірою виражає міжособистісну ідентифікацію, не тільки уявну (сприйняття та розуміння) і перцептивну (емпатична), але й ефективну.

На цьому рівні емпатії виявляються автентичні дії та поведінка, які допомагають і підтримують партнера по спілкуванню (іноді таку модель поведінки називають допомагаючою). У цьому контексті емпатія детально

досліджена Кудряшова О. [22]. Прикладом емпатії є випадки, коли учень, чекаючи на контрольну, відчуває хвилювання від друга, який відповідає за контрольну. Дитина може співчувати старій людині і жаліти його, навіть якщо його досвід їй безпосередньо не близький. У випадку емпатії досвід суб'єкта не залежить від нього самого, тоді як у випадку емпатії суб'єкт переживає почуття інших так, ніби вони пережиті ним самим, оскільки ці почуття виникли в минулому досвіді суб'єкта або якщо вони пов'язані. Подібні прогнози актуальні. Його власні можливості, особливо в найближчому майбутньому [5].

2) Оціночна емпатія - це здатність людини оцінювати вчинки, слова чи особистісні якості однієї людини з точки зору іншої людини. На відміну від емоцій, оціночність є варіантом «розуміючої» емпатії, хоч і з етичним відтінком [6].

3) Когнітивна емпатія. Здатність однієї людини передбачати наміри іншої. Основою динамічної моделі ієрархічної структури є когнітивна емпатія, яка проявляється в розумінні однією людиною психічного стану іншої людини, не змінюючи власного стану. Когнітивна емпатія полягає в готовності людини прийняти думку іншої людини, тоді як афективна емпатія пов'язана з готовністю відповідати на суто емоційному рівні. Емпатія потрібна, коли потрібно визначити, зрозуміти, передбачити індивідуальні особливості іншої людини, а потім вплинути на цю людину в потрібному напрямку. У цьому сенсі емпатія є найціннішим інструментом розуміння людської особистості, а не просто здатність виявляти співучасть і співпереживання.

Як зазначає Кулаков Р., «Емпатія являє собою емоційний стан, переживання іншої людини, яке ми інтуїтивно відчуваємо, на відміну від раціонального аналізу, який зазвичай здатний передати конкретні ознаки. Щоб обчислити емоції іншої людини, це скоріше синтетична (дедуктивна) здатність, ніж аналітична (індуктивна) здатність» [23].

Деякі дослідники вважають, що діти можуть відчувати емпатію на ранньому етапі розвитку. Згідно з цими переконаннями, існує чотири стадії розвитку емпатії, під час яких дитина починає розуміти та виявляти відповідні реакції на досвід інших:

«Глобальна емпатія» — починається з дитинства, коли дитина ще не має можливості відокремити себе від інших. Коли інша дитина видає пронизливу відповідь, дитина незабаром відповідає таким же криком. Тому ми можемо сказати, що маленькі діти відчують емпатичний біль ще до того, як вони здатні відокремити себе від інших. Хоча дитячий плач не є результатом розуміння іншої дитини, він вважається відповіддю на невдоволення [5, с. 74].

«Егоцентрична емпатія» - включає другий рік життя, коли діти починають проявляти емоційну усвідомленість до інших. Оскільки він здатний відчувати співчуття, він може спробувати заспокоїти тих, хто поруч, але зробить це так, щоб заспокоїти його в подібних ситуаціях і моментах життя [2].

«Співчуття до переживань інших» – 2-3-річний період життя. Діти здатні розуміти почуття інших і самих себе, демонструють здатність здійснювати дії, які відповідають потребам інших, і помічати більш тонкі емоційні прояви інших; їхній словниковий запас поповнюється, і діти поступово починають вчитися використовувати мову, щоб виражати співпереживання.

«Симпатія до загального стану оточуючих» - закладається в пізньому дитинстві або ранній юності, коли здатність бачити себе самотійним, незалежною особистістю повністю розвинена [18].

До 9 років діти здатні зосереджуватися на власних внутрішніх процесах і можуть сприймати емоційні стани інших як особисті. М. Хоффман визначив емпатію як спільне почуття, яке розвивається у дитини, коли вона розуміє емоції та стани інших [20].

Аналіз існуючих пояснень феномену «емпатія» дає змогу стверджувати про різноманітність напрямків дослідження цієї якості. По-перше, дослідники

виділяють два етапи розвитку емпатичного процесу: сприйняття різноманітних змінних емпатичного об'єкта та отримання інформації про якість і зміст його досвіду, побудова внутрішньої моделі відкритості та потенційної активності емпатичного об'єкта та їх інтеграція. Це пов'язано з вашими цінностями та потребами. По-друге, емпатія розглядається як психологічна емпатична реакція на стимул [4].

Існує кілька типів емпатичних реакцій, які складають дві основні групи: реакції на групову поведінку, емпатична реакція на конкретну людину. По-третє, емпатія визначається як здатність і властивість особистості зі складною емоційно-когнітивною поведінковою природою. Ця здатність проявляється в здатності надавати специфічні емоційні реакції на переживання інших, які включають відображення внутрішніх станів, думок і почуттів емпатичного суб'єкта. По-четверте, емпатія визначається як психологічний процес, призначений для моделювання внутрішнього світу людського досвіду. Дослідники наголошують на динаміці, процесі та стадіях емпатії, виокремлюють три стадії, властиві емпатії як психологічному процесу – сприйняття та резонанс слухача, стадія емпатійного розуміння, виникнення чужих ситуацій, експресивна інформація, стадія емпатичного спілкування [5, с. 10-11].

Аналіз психологічної літератури з проблеми визначення феномену емпатії дає змогу окреслити декілька шляхів визначення її змісту та функції. Перший напрям – це підхід дослідників, які дотримуються афективного пояснення феномену емпатії. Представники другої орієнтації у визначенні емпатії наголошують на процесі ідентифікації з іншим.

1.2. Структура емпатії

Під емпатією розуміють здатність людини повніше сприймати думки та почуття інших, емоційно реагувати на переживання інших, проникати у

внутрішній світ інших, робити інших частиною своєї особистості. Тому розвиток емпатії має бути обов'язковим компонентом формування особистості, культурного виховання в міжособистісних стосунках, уміння керувати особистими переживаннями та почуттями [22].

Модель емпатії, яка включає чотири взаємопов'язані та взаємовпливові ієрархічні структури [23-25]:

1) Антецеденти – здатність емпатизатора сприймати перспективи та здатність переживати емоційні реакції. Передумовою емпатії є також здатність емпатійника до саморефлексії власного досвіду, цінностей та упереджень;

2) включає несвідомі поведінки та процеси на основі умовних реакцій (сприйняття когнітивних комплексних процесів оточуючих).

Зазвичай одна людина буде використовувати різні стратегії, щоб зрозуміти позицію іншої людини, особливо її власні думки у власній ситуації, беручи до уваги унікальну ситуацію іншої людини тощо;

3) Внутрішньоособистісні результати – це емоційна реакція емпата, наприклад, коли він відчуває такий самий або подібний вплив на іншу людину (паралельний результат), або коли він відчуває емоції у відповідь на ситуацію іншої людини (результат реакції);

4) Міжособистісні. Результатом взаємодії є альтруїзм і допомога. Особистий дистрес гальмує поведінку допомоги, а емпатійне занепокоєння спонукає того, хто співчуває, допомогти іншій людині [6].

В структурі емпатії виділяють такі її канали [27-29]:

- Раціональний канал емпатії характеризується зосередженням уваги, сприйняття та мислення емпатії на сутності будь-якої іншої людини — її ситуаціях, проблемах і поведінці. Це спонтанний інтерес до іншої людини, який відкриває шляхи емоційного та інтуїтивного відображення у вашому партнері. У раціональній частині емпатії не слід шукати логічні чи інтересні мотивації в іншій людині. Партнер привертає увагу своєю матеріальністю, що дозволяє емпатії неупереджено розкрити його сутність.

- Емоційний канал емпатії пов'язаний з розумінням іншого на основі свого емоційного досвіду, за допомогою емоційних асоціацій та переносів: я б переживав, реагував так (не так); зазвичай сприймаю, оцінюю це так (не так); мене зазвичай це хвилює (не хвилює) тощо.

- Інтуїтивний канал емпатії зводиться до підсвідомої обробки інформації вашого партнера. Узагальнення і висновки про нього робляться без залучення логіки, а на основі несвідомого порівняння з минулим досвідом.

Емпатія допомагає розвивати і стабілізувати відносини, підтримуючи людину не тільки в звичайних ситуаціях, але і в складних і екстремальних умовах, коли вона особливо потребує цього.

Емпатія як складна багатопланова цілісна властивість особистості має в своїй структурі три рівні [30]:

1) Формальний динамічний рівень – включає якісний (модальний) та динамічний (специфіка виникнення та процесу), еквівалентні атрибутам емпатії (емпатична реакція);

2) Змістовий - особистісний рівень - це ті аспекти емпатії, які пов'язані з просторовим вибором переживання емпатії та морально-етичним змістом її об'єктів;

3) Соціально-імперативний рівень - включає соціальні та індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні «норми» щодо виконання емпатії.

На основі аналізу результатів психологічних досліджень В. Кротенко та О. Мельничук дійшли висновку, що структура емпатії включає [19, 27]:

1) Емоційно-оцінний або суб'єктивний компонент – відображення переживань людини

2) Пізнавальний або когнітивний компонент - відображення тих об'єктів і явищ, які обумовлюють виникнення певних потреб, цілей та мотивів людини, яка знаходиться у певному емоційному стані;

3) Поведінковий компонент – позитивні дії, які робить людина для вирішення емпатичної ситуації [9].

В структурі емпатії дослідники виділяють такі компоненти:

- 1) емоційний – здатність розпізнавати та розуміти переживання інших людей,
- 2) когнітивний - здатність розуміти думки, почуття і дії іншої людини;
- 3) поведінковий – здатність реалізовувати такий спосіб взаємодії, який полегшує страждання інших [7].

Ічанська О.М., Закревська А.І. [16] також підтвердили ідею про три компоненти емпатії: когнітивний (пізнання), афективний (емоції), поведінковий (конація, дія). Водночас І. Гречуха стверджує, що диференціація емпатії як процесу залежить від домінування одного із зазначених компонентів. Наприклад, у ситуаціях, коли домінує поведінковий компонент, одна людина усвідомлює емоційний стан іншої людини і прагне надати їй позитивну підтримку чи допомогу [7].

Маценок А.О. розрізняє дві форми емпатії: емпатію (припущення, що людина має схожі емоції по відношенню до об'єктів) і симпатію (практичні дії, спрямовані на вирішення емпатійних ситуацій). Крім того, наголошує на комунікативній та прогностичній емпатії [26]. Т. Коломієць погоджується з науковцями щодо трьох взаємопов'язаних компонентів емпатії: когнітивного, афективного, конативного. Водночас, додає вчений, вищі форми емпатії існують за умов, коли спрацьовують децентралізаційні механізми суспільства, тобто коли людина має здатність зрозуміти партнера, поставити себе на його місце, порівняти його позицію зі своєю [18].

Афективно-когнітивні компоненти емпатії є взаємодоповнювальними та взаємодіють за відсутності інформації про об'єкт емпатії. Крім того, це може відбуватися як на свідомому (з рефлексивними судженнями та приписуваннями), так і на підсвідомому (з емоційним зараженням) рівнях [9].

Сучасні дослідники виділяють п'ять параметрів емпатії: когнітивний, соціальний, афективний, комунікативний і прагматичний. У свою чергу науковці звертають увагу на те, що розмежування прагматичного та

комунікативного аспектів емпатії є дещо умовним, оскільки прагматика вивчає функцію мовних знаків у комунікативних процесах і трансформувалася в комунікативну загальну теорію. Крім того, до комунікативних слід віднести когнітивний, афективний, соціальний аспекти, оскільки трансцендентальна емпатія передбачає спілкування партнерів по спілкуванню. Враховуючи вищезазначене, емпатія як комунікативна діяльність має чотири взаємопов'язані виміри: когнітивний, афективний, соціальний та прагматичний [6].

Перетятко Л.Г., Юдіна Н.О. на основі ретроспективного аналізу поняття «емпатія» запропонували наступні складові цього феномену [28]:

- складові світогляду: позитивна життєва позиція, творча життєва установка, прагнення до досконалості, зрілість, саморозвиток, самоєфективність, суб'єктивна складова: реалізація Я-стану «дорослий-дорослий», психологічна свобода і впевненість у собі, Внутрішні потреби росту та розвитку, відповідальність, впевненість у собі, нестійкість креативності, інтенційні компоненти: повага до інших, здатність до саморегуляції. Когнітивний компонент: прогностична здатність, здатність до рефлексії та аналізу власних вчинків і дій;

- емоційний компонент: стриманість, відкритість [36].

Емпатія також включає такі елементи:

- 1) Здатність емоційно реагувати та відгукуватися на переживання партнера по спілкуванню;
- 2) Здатність розуміти і визнавати статус інших
- 3) Здатність вибирати і реалізовувати відповідні стилі і методи взаємодії, що означає альтруїстичну поведінку по відношенню до інших [5].

Ми можемо підсумувати, сказавши, що багато вчених вважають, що емпатія – це емоційний процес, який включає такі компоненти: когнітивний рівень (розуміння емоційного стану іншої людини), афективний рівень

(почуття емпатії або симпатії до іншої людини), поведінковий рівень (активний рівень, допомога іншій людині).

1.3. Властивості особистості, що гіпотетично пов'язані з емпатією

Емпатія є важливим аспектом міжособистісних взаємодій і грає ключову роль у формуванні відносин між людьми. Властивості емпатичної особистості визначаються комплексом характеристик, що сприяють здатності відчувати та розуміти емоції, почуття та думки інших людей.

Однією з основних властивостей емпатичної особистості є здатність співпереживання, яка полягає в здатності відчувати емоції та почуття інших людей та віддавати їм пріоритетну увагу. Емпатичні особистості також володіють здатністю адекватно сприймати емоційний стан інших людей і відповідно реагувати на них [31].

Іншою важливою властивістю емпатичної особистості є здатність до розуміння та врахування почуттів і потреб інших людей. Емпатичні люди прагнуть до того, щоб інші відчували себе підтриманими, зрозумілими та прийнятими, і вони активно залучаються до підтримки інших у складних ситуаціях. Також серед властивостей емпатичної особистості можна виокремити здатність до активного слухання та спілкування. Емпатичні люди демонструють зацікавленість в думках та почуттях інших, активно слухають їх та намагаються зрозуміти їхній світогляд і погляди.

Крім того, емпатичні особистості володіють здатністю до емоційного регулювання, що дозволяє їм адекватно реагувати на емоції, які виникають у власному середовищі та в середовищі інших людей. Вони здатні контролювати свої емоції та виражати їх адекватно, враховуючи потреби та почуття інших.

Отже, властивості емпатичної особистості визначаються її здатністю до співпереживання, розуміння, активного слухання та спілкування, а також

емоційного регулювання. Ці властивості формують основу для побудови здорових, взаємопідтримуючих та емпатичних відносин з оточуючими.

Емпатія - це здатність співчувати та розуміти емоційний стан інших людей, а також відчувати їхні емоції як власні. Особистість, яка проявляє високий рівень емпатії, має певні характеристики, що визначають її властивості та особливості [33].

Першою важливою властивістю емпатичної особистості є здатність до емоційного співчуття. Це означає, що вони здатні відчувати та розуміти емоції інших людей, відчуючи себе з ними на одній хвилі. Емпатичні особистості часто демонструють тепле та дбайливе ставлення до інших, а також мають високу готовність надавати допомогу.

Другою важливою властивістю є спроможність розуміти почуття та переживання інших людей. Емпатичні особистості відзначаються здатністю ставитися до ситуації з позиції іншої людини, уявляючи себе на її місце та розуміючи причини її емоційного стану. Це дозволяє їм надавати ефективну підтримку та співчуття в складних життєвих ситуаціях [32].

Третьою важливою властивістю є вміння слухати та бути уважними до потреб інших. Емпатичні особистості проявляють зацікавленість у житті і проблемах інших, активно слухають їхні думки та почуття, і виявляють співчуття та розуміння. Крім того, емпатичні особистості відзначаються високою рівновагою та самосвідомістю. Вони здатні відокремлювати свої власні почуття від почуттів інших та розуміти, коли потрібно підтримати інших або надати їм простір для вираження власних емоцій [34].

У сучасному світі, де спілкування та взаємодія з людьми відіграють важливу роль у різних сферах життя, розвиток емпатії та володіння властивостями емпатичної особистості є ключовим для успішного функціонування та досягнення особистих та професійних цілей.

Таким чином, вивчення властивостей емпатичної особистості допомагає розуміти природу міжособистісних взаємин, сприяє розвитку емоційної

інтелігентності та взаєморозуміння, а також сприяє побудові здорових та плідних відносин у всіх сферах життя.

При вивченні властивостей емпатичної особистості розглядаються різні аспекти, включаючи спроможність сприймати емоції інших людей, відчувати їх та виражати свої власні емоції, а також реагувати на них адекватно. Емпатія передбачає розуміння стану та почуттів іншої людини, співчуття до її страждань або радощів, а також готовність допомогти в складних ситуаціях.

Важливою частиною емпатії є здатність до активного слухання, уваги до потреб інших людей, та готовність до взаємодії для вирішення проблем та конфліктів. Емпатичні особистості зазвичай виявляють високу ступінь толерантності, розуміють і приймають різноманітні точки зору, та демонструють готовність до співпраці та підтримки [35].

Дослідження показують, що емпатія має велике значення для якості взаємодії в різних сферах життя, таких як міжособистісні відносини, професійна діяльність, та соціальна адаптація. Емпатичність може бути важливою складовою успішної комунікації, вирішення конфліктів та спільної роботи в команді.

Отже, вивчення та розвиток емпатії є важливим аспектом в освітніх та психологічних програмах, а також може стати основою для побудови гармонійних взаємин і досягнення успіху як у особистому, так і у професійному житті.

Емпатійна поведінка включає ряд особливостей, які характеризуються специфічними проявами та реакціями особистості на емоційний стан інших людей. Деякі з них включають [35-36]:

Сприйняття емоцій. Емпатична особистість має здатність сприймати та розуміти емоційний стан інших людей. Вона може відчувати емоції інших осіб і здатна емоційно співпереживати їхнім переживанням.

Відповідальність та підтримка. Емпатична особистість зазвичай проявляє бажання допомагати та підтримувати людей, які переживають

емоційні труднощі. Вона може виражати розуміння, висловлювати слова підтримки та надавати допомогу у складних ситуаціях.

Адаптивність. Емпатична поведінка може виявлятися у здатності адаптуватися до різних емоційних потреб та вимог різних людей. Це включає здатність враховувати почуття та емоції інших людей у власному поведінці та спілкуванні.

Вміння слухати. Емпатична особистість зазвичай виявляє високий рівень уваги та вміння слухати, коли інша людина спілкується про свої проблеми та емоції. Вона може ставити питання, проявляти інтерес та розуміння.

Відкритість до нових досвідів. Емпатична поведінка може включати в себе готовність до розуміння та вивчення нових емоційних досвідів, що дозволяє розвивати глибше розуміння себе та інших людей.

Підвищена чутливість. Емпатичні особистості зазвичай мають виражену чутливість до емоційних сигналів інших людей. Вони можуть відчувати навіть тонкі емоційні коливання та реагувати на них з відповідними проявами співчуття чи підтримки.

Емпатія та співчуття. Емпатична поведінка передбачає не лише сприйняття емоцій, але й здатність почувати співчуття та проявляти його вчинками. Це може включати усвідомлене прагнення допомагати та підтримувати людей, які переживають складнощі.

Аналіз емоцій. Емпатична особистість може активно аналізувати емоції, які вона відчуває у себе та в інших людей. Це дозволяє зрозуміти природу емоцій та їхні впливи на поведінку інших.

Реагування на потреби. Емпатична поведінка включає в себе готовність реагувати на потреби інших людей. Це може виявлятися у вчинках, спрямованих на задоволення потреб, підтримку та покращення емоційного стану інших осіб.

Співпраця та колективна діяльність. Емпатичні особистості зазвичай виявляють велику схильність до співпраці та спільної діяльності з іншими людьми. Вони можуть впливати на формування позитивного клімату в колективі та сприяти ефективному взаємодії.

Саморозвиток. Емпатичні особистості часто працюють над власним розвитком та підвищенням рівня емпатії. Вони можуть вдосконалювати свої навички сприйняття та реагування на емоції, що дозволяє їм бути більш ефективними в міжособистісних відносинах.

Ці аспекти доповнюють картину емпатійної поведінки, дозволяючи краще зрозуміти природу та значення цього явища в сучасному світі. Враховуючи ці особливості, емпатична поведінка може стати основою для побудови позитивних взаємин та досягнення гармонії у взаємодії з оточуючими.

Узагальнюючи, властивості емпатичної особистості включають здатність до емоційного співчуття, розуміння емоцій інших людей, уважне слухання та увагу до їхніх потреб, а також високу рівновагу та самосвідомість. Ці властивості допомагають емпатичним особистостям в будь-якому спілкуванні та взаємодії з іншими людьми, сприяють підтримці та розвитку міжособистісних відносин, а також сприяють збереженню психічного та емоційного здоров'я.

Висновки до першого розділу

Отже, ми розглянули різні аспекти емпатії, яка є ключовим аспектом міжособистісних відносин і соціального взаємодії взагалі. Від визначення поняття та розгляду його основних компонентів, таких як когнітивна, емоційна та поведінкова складові, до аналізу особливостей емпатійної поведінки і її виявів у різних сферах життя, ми розкрили значення та роль цього психологічного явища.

Емпатія дозволяє легше розуміти почуття та досвід інших людей, сприяє покращенню міжособистісних відносин, сприяє формуванню співчуття та розвитку емоційного інтелекту. Вона також може бути важливим чинником у розв'язанні конфліктів, підтримці важливих взаємин та спільної діяльності.

Розуміння та розвиток емпатії важливі для створення гармонійного суспільства, де люди можуть взаємодіяти мирно та підтримувати один одного. Тому вивчення і підтримка емпатії мають велике значення як у наукових дослідженнях, так і в практичній сфері, де вони сприяють покращенню якості життя та взаєморозумінню між людьми.

У результаті дослідження емпатії ми можемо зробити висновок, що це важлива психологічна якість, яка впливає на багато аспектів нашого життя. Розвиток емпатії може сприяти поліпшенню міжособистісних відносин, сприйняттю інших точок зору, розв'язанню конфліктів та підтримці гармонійного співіснування в суспільстві.

Дослідження емпатії важливе для розуміння механізмів соціальної взаємодії та розвитку інструментів для покращення міжособистісних відносин. Подальші дослідження в цій галузі можуть розкрити більше аспектів емпатії та її ролі в різних сферах нашого життя. Таким чином, емпатія має великий потенціал у поліпшенні якості міжособистісних відносин і сприяє розвитку спільності та взаєморозуміння між людьми.

РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Зміст та етапи емпіричного дослідження

Наведемо основні три етапи психологічного дослідження та коротко розглянемо їх зміст:

- 1) підготовчий,
- 2) основний;
- 3) заключний [25].

Наведені етапи можна розукрупнити, і тоді отримаємо більш детальну схему.

I. Підготовчий етап: Постановка проблеми. Висування гіпотези. Планування дослідження.

II. Основний етап: Збір даних.

III. Заключний етап: Обробка даних. Інтерпретація результатів. Висновки і включення результатів у систему знань [11].

Треба сказати, що наведена послідовність етапів не повинна розглядатися як жорстка і обов'язково приймається до неухильного виконання схема.

Це загальний принцип для вивчення алгоритмічної поведінки. У деяких випадках порядок проходження етапів може змінюватися, дослідники можуть повертатися до завершеного етапу, не завершуючи або навіть починаючи наступний етап, окремі етапи можуть бути частково завершені, а деякі навіть можуть бути залишені. Ця свобода у виконанні етапів і операцій забезпечується так званим гнучким плануванням [5].

Підготовчий етап. Формулювання проблеми.

Постановка наукового питання передбачає певну послідовність дій:

- Виявлення дефіциту інформації.

- Усвідомлення потреби в усуненні цього дефіциту.
- Опис (вербалізація) проблемної ситуації на природній мові.
- Формулювання проблеми в наукових категоріях і термінах [24].

Грамотна та кваліфікована реалізація перерахованих проектів залежить від глибокого знання стану справ у галузі та правильної спрямованості. Як правило, така орієнтація здійснюється двома каналами: знайомство з публікаціями по темі та обмін інформацією з колегами, які працюють у цій галузі. Зазвичай науковому дослідженню передують виклад подібного ознайомлення з проблемою у вигляді літературного огляду [36].

Постановка питань неминуче супроводжується визначенням об'єктів і тем дослідження. Об'єкти - це сегменти реального світу, проти яких спрямовані дослідницькі дії та зусилля. Тема дослідження визначає аспекти виділених об'єктів і конкретний зміст дослідження. Інакше кажучи, «об'єкт пізнання — це дана форма об'єктивної реальності суб'єкта пізнання», а «предмет наукового пізнання — дана форма пізнаного об'єкта суб'єкта пізнання» [17].

Висунути гіпотезу. Неможливо визначити предмет, не пов'язавши його з будь-якою науковою перспективою та концептуальною системою. Обрана концепція визначає весь напрямок дослідження, всю ідеологію: мету дослідження, мету дослідження, методологічну позицію дослідника, застосовувані методи та етику поведінки вченого.

Спираючись на ту чи іншу концепцію, дослідник висуває гіпотезу, яка, на його думку, здатна заповнити існуючу нестачу інформації з проблеми. Ця гіпотеза є формою наукової гіпотези, яка має бути перевірена під час майбутніх досліджень. Гіпотеза — науково обґрунтоване твердження про ймовірнісний характер природи досліджуваного явища реального життя. Якщо гіпотеза підтверджена, то прийняти гіпотезу, якщо ні, то відхилити гіпотезу. Потім прийняту гіпотезу можна перетворити на теорію з відповідними додатковими доказами, щоб продемонструвати її здійсненність

і результати. Гіпотези, запропоновані для емпіричного дослідження, часто називають експериментальними або робочими гіпотезами. Робоча гіпотеза дає перший попередній проект рішення проблеми. За логічним шляхом розвитку гіпотези поділяють на: індуктивні гіпотези та дедуктивні гіпотези. Перший виникає внаслідок спостереження окремих фактів, другий — із відомих взаємозв'язків або теорій [26].

Планування дослідження. На цьому етапі продумується весь процес дослідження та вирішуються організаційні питання. Планується послідовність і часові інтервали дій. Виберіть методи та прийоми, адекватні для виконання завдання. Визначте конкретну групу досліджуваних або респондентів. Розглядаються пакети стимулів.

Вибір методів і прийомів дослідження в психології. емпіричне дослідження вибірки Основними методами наукового дослідження є: спостереження, експеримент, моделювання. Вибір методів дослідження визначається виходячи з особливостей об'єктів і тем дослідження та поставлених цілей. Метод — це спосіб робити щось, упорядкована робота з фактами та концепціями, принципи та методи збору, обробки чи аналізу даних, а також принципи впливу на об'єкти [27].

Методика - форма реалізації способу, сукупність прийомів і операцій (їх послідовність і взаємозв'язок), процедура або сукупність процедур для досягнення певної мети. У психологічних дослідженнях: формальні правила збору, обробки та аналізу інформації. За допомогою цієї технології фіксуються особливості поведінки і впливають на об'єкт. У більшості випадків для дослідження подібних аспектів об'єкта можна використовувати різні методи, що гарантує взаємну перевірку даних, отриманих різними методами [5].

Етап вибору методів і прийомів тісно пов'язаний з уточненням гіпотез дослідження. При виборі методу слід враховувати можливості та обмеження кожного методу, що входить до комплексу методів визначення точності та достовірності вираження досліджуваної якості. Перевагу слід віддавати тим

методам, які адекватно описані в їх інструкції по застосуванню. Дуже важливий ступінь розробленості методики. У керівництві повинні бути представлені розгорнуті інтерпретації шкал, описана апробація методики, відображені кількісні та якісні результати апробації, дано рекомендації щодо форми і змісту висновки та інші необхідні складові керівництва відповідно до вимог стандартів.

При складанні набору методик доцільно керуватися принципом доповнення. Один одного повинні доповнювати дані якісного та кількісного характеру, суб'єктивні та об'єктивні показники. Більш надійні висновки виходять, коли наукові факти, отримані по одному методу, однією методикою, можуть бути підтверджені, продубльовані даними, отриманими за іншим методом і за іншою методикою [25].

Основний етап. Збір даних. Процес безпосереднього дослідження передбачає контакт дослідника з об'єктом для отримання набору характеристик цього об'єкта. Отримані ознаки є первинним матеріалом для перевірки робочих гіпотез і вирішення задач. Залежно від теми та мети дослідження ці характеристики можуть проявлятися у вигляді різних параметрів об'єкта (простір, час, інформація, інтеграція), у вигляді частин об'єкта або у зв'язку між ним та іншими об'єктами. , його статусні форми різноманітних залежностей від різних факторів тощо. Усю сукупність такої інформації називають даними про об'єкт, а точніше, необробленими даними, щоб підкреслити безпосередній характер інформації та необхідність її подальшого аналізу, обробки та розуміння [14].

Процедура збору даних. Збір даних в цілому повинен відповідати наміченому на попередньому етапі алгоритму дій, щоб уникнути як прогалин у шуканих знаннях, так і зайвих трудовитрат. Дуже важливо при цьому точно і чітко фіксувати всі дії і отримані відомості. Для цього зазвичай ведеться протокол дослідження, використовуються спеціальні засоби фіксації (відео, аудіо і т. п.). Здійснюваний на цьому етапі контакт дослідника з

досліджуваним об'єктом не повинен завдавати останньому шкоди, процедура збору даних повинна бути гранично гуманна. Процес збору даних конкретизується в залежності від обраного методу і завдань дослідження [20].

Заключний етап. Обробка даних. Після збору набору даних дослідники починають їх обробку для отримання інформації вищого рівня, яка називається результатами. Він уподібнюється до кравця, який знімає мірки (дані), а потім співвідносить усі записані розміри один з одним, зводячи їх у цілісну систему у вигляді лекал і, нарешті, у форму тієї чи іншої частини одягу. Параметри тіла замовника – це дані, а готовий одяг – результати. На цьому етапі можуть бути помилки у вимірюваннях, координація різних частин одягу нечітка, потрібна нова інформація, і клієнту пропонується приміряти її та внести необхідні виправлення. Те саме стосується наукових досліджень: «сирі» дані, отримані на попередньому етапі, обробляються для формування певної збалансованої системи, яка стає основою для подальшого змістовного аналізу, інтерпретації та наукових висновків і практичних рекомендацій. Якщо в обробці даних будуть виявлені будь-які помилки, прогалини та невідповідності, які перешкоджають побудові такої системи, їх можна усунути та заповнити повторними вимірюваннями [29].

Інтерпретація результатів. Після якісної обробки даних слід вирішальний етап наукового дослідження - інтерпретація результатів. Зазвичай цей етап називають теоретичною обробкою, підкреслюючи її відмінність від емпіричної статистичної обробки. Цей етап є найбільш захоплюючим етапом дослідження, на якому особливо яскраво проявляється креативність наукового процесу.

Інтерпретація результатів. Тому обробка даних дозволяє визначити лише деякі факти, пов'язані з об'єктом дослідження. Опис дає чітке уявлення про весь об'єкт. Далі слід знайти пояснення виявленим фактам і розкрити природу предмета. Значення пояснення полягає в тому, щоб прояснити природу об'єкта, хоча досить багато вчених (особливо з позитивістською

орієнтацією) вважають, що пояснення полягає в зведенні незвичайних речей до знайомих речей, а незнайомих - до знайомих речей. Близько до такого бачення пояснення і визначення, дане одним з авторитетів психологічної науки П. Фресс: “Дати пояснення – це значить, у кожному конкретному випадку визначити, чи не є встановлений тип відносин приватним випадком відомого і вже більш-менш перевіреного більш загального закону” [21].

Узагальнення результатів. Узагальнення — це виявлення найважливіших ознак сукупності предметів (явищ), що визначають їх найважливіші якісні характеристики. Властивості, характерні для окремого об’єкта (один і спеціальний), будуть відхилені. За логікою процес індуктивний: від особистого до загального. Отримані в дослідженні результати зазвичай стосуються якихось конкретних ситуацій, конкретних людей, конкретних явищ і реакцій. Ці конкретні факти після інтерпретації необхідно спроектувати на більший набір. Мовою статистики це означає перенесення результатів вибірки на всю сукупність і в певних межах - на генеральну сукупність [23].

В експериментальній практиці узагальнення зазвичай відноситься до чотирьох моментів процесу дослідження: ситуації, відповіді, особистості досліджуваного і залежності між цими компонентами.

Узагальнення ситуацій передбачає перенесення результатів на більш широкі ситуації. Узагальнення відповідей означає узагальнення різних відповідей під загальною категорією, яка їх об’єднує. Необхідно продемонструвати, що різниця в конкретних типах відповідей несуттєва, має особистий характер, не впливає на кінцевий результат і зв’язок між причиною (ситуацією) і наслідком (реакцією) [14].

Узагальнення на індивідуальному рівні — це визнання репрезентативності вибірки, тобто того, наскільки добре відповіді для даної досліджуваної групи відповідають ширшій сукупності в даному типі

(загальній чи приватній) ситуації. Наприклад, за віком, статтю, расою, професією, соціальною, біологічною тощо.

Висновки та включення результатів у сукупність знань. Наукове дослідження завершується формуванням висновків. Вони повинні відображати суть проблеми і бути короткими, тобто висновок повинен бути насамперед лаконічним. Висновок повинен відповідати цілям і завданням, поставленим на початку дослідження, тобто у висновку вказується, чи вирішено завдання, чи досягнуто мети дослідження, чи вирішено проблему. вирішити. Залежно від форми презентації висновки не обов'язково має бути у формі словесної презентації. У деяких випадках допускаються графічні зображення, математичні формули, фізичні моделі тощо, але зазвичай супроводжуються коротким поясненням [30].

Добре представлені висновки, швидше за все, будуть включені в існуючу сукупність наукових знань. При цьому з'ясовано актуальність, теоретичне та практичне значення та новизна отриманих результатів.

2.2. Короткий огляд методик, спрямованих на діагностику емпатії та властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з нею

У дослідженні взяло участь 18 учнів молодшого підліткового віку (9 дівчаток та 9 хлопців) віком 11-12 років. Організація та проведення дослідження особливостей емпатії здійснювалось за допомогою чотирьох методик. Спочатку була використана методика «Шкала оцінки значущості емоцій» Б. Г. Додонова (див. Додаток А). Ця методика вимірює загальну емоційну спрямованість людини. За допомогою цього методу можна вивчити свою емоційну спрямованість і дізнатися, в яких сферах діяльності можна досягти позитивних емоцій. Особисті потреби тісно пов'язані з емоціями. Позитивні емоції виникають, коли потреба задоволена або коли є можливість задовольнити потребу. Якщо існуючі потреби не задовольняються або не

можуть бути задоволені, людина буде відчувати негативні емоції. Як правило, люди люблять позитивні емоції і тому прагнуть задовольнити свої потреби. Загальними афективними орієнтаціями Б. Г. Додонов назвав прагнення до певних видів переживань, до задоволення певних потреб і розробив методику дослідження цієї особливості особистості. Автор класифікує емоції та типи емоційної орієнтації. Основними критеріями для класифікації є лише ті емоції, які є вираженням цінного досвіду у свідомості людей, а саме: романтичні, жадібні, практичні, славні, гедонічні та альтруїстичні, гностичні, агресивні, комунікативні, естетичні. На основі цієї класифікації він створив шкалу для оцінки важливості емоцій, пропонуючи суб'єктам ранжувати емоційні почуття [17].

Опрацювання даної методики полягає у виділенні 1-3 рівнів і визначенні типу емоційної спрямованості. Загальна емоційна спрямованість почуттів така:

1. Романтика (незвичайне, таємниче, незнайоме почуття в незнайомому місці чи оточенні);
2. Акізитивна (радісне переживання, нетерпіння під час придбання нових речей та предметів колекціонування, вдоволення від думок, що скоріше їх буде ще більше);
3. Практичність (радість і хвилювання, радість від того, що в професійній діяльності все складається добре, коли досягаєш успіхів і результатів);
4. Глорістичність (задоволення, гордість, коли ви можете виділити власну цінність або перевагу над конкурентами, коли вашою особистістю захоплюються);
5. Гедонізм (веселий спосіб життя, повний спокій, гарний фізичний стан і насолода безтурботним життям);
6. Альтруїзм (емоції, що виникають через потребу в допомозі, допомогу іншим, отримання задоволення від допомоги іншим);

7. Гностицизм (отримати задоволення від пізнання нового при знайомстві з науковими дослідженнями. Отримати радість і глибоке задоволення в процесі з'ясування природи явищ і підтвердження власних гіпотез і пропозицій); 8. Агресивність (бойовий настрій, почуття небезпеки і відчаю, хвилювання під час небезпеки);

9. Комунікбельність (радість від спілкування, гарний настрій, співпереживання іншим, вдячність за спілкування з людьми, яких поважаєш і любиш);

10. Естетичність (спочатку відчуття солодкості і краси, що виникає при сприйнятті природи або музики, творів мистецтва, поезії) [30].

На другому етапі використовувався метод «незакінчених речень» С.Б.Борисенко, адаптований за І.М. Когана (додаток Б), що визначає ступінь розвитку емпатії. За допомогою методу «незакінчене речення» виявляються рівні сформованості чотирьох компонентів емпатії:

1) Розвиток особистісного рефлексивного процесу. Критерієм розвитку особистісної рефлексії, тобто здатності до співпереживання, є вміння аналізувати власний досвід, точно відчувати характер переживань інших людей, відчувати справжнє ставлення інших до себе, правильно тлумачити їх причини і наслідки. результат;

2) Поведінка учня визначається рівнем моральної свідомості. Еталон, що визначає рівень моральної свідомості досліджуваних людей, виражається в тому, чи надають вони реальну допомогу, сприяння, чи готові допомагати тим, хто менш співчутливий або навіть неприємний;

3) Характер спрямованості на інших людей. Критерії позитивного ставлення до інших включають відкритість до інших, доброзичливість до інших і готовність захищати почуття та поведінку інших.

4) Розвиток процесу розпізнавання емоцій. Критеріями розвитку розпізнавання емоцій є: емоційна плинність обличчя, вербальна експресивність, спроби ототожнити власні емоції з емоціями партнера [19].

Піддослідним пропонувалося завершити по порядку 20 речень, змістом яких були певні ситуації. Перед початком роботи учнів попереджають, щоб вони не висловлювали голосно свої емоції і мали працювати тихо: кожен виконує завдання за власним розумінням. Також наголошено, що немає ні «поганих» чи «хороших» відповідей: відповіді мають бути різними, що лише підкреслює їхню індивідуальність та унікальність.

Отримані відповіді оцінюються за п'ятою шкалою: від «-2» до «+2».

-2 бали: демонстрація роздратування та незадоволення переживаннями іншої людини. Ставлення до них агресивно, дратівливо, активно відкидають переживання інших і протистоять власним емоціям. Відсутність бажання допомогти іншим, іноді спроба перешкодити діям партнера, з явним бажанням відновити власний комфорт, погіршивши стан іншого;

-1 бал: Байдушність до емоційного світу інших людей. Ігнорування її почуттів. Вирішувати конфлікти егоїстично, і для кандидата мають значення лише власні емоції. Кандидати намагаються відновити втрачений емоційний комфорт, але намагаються не втручатися в досвід інших;

0 балів: неправильне уявлення про ситуацію, неправильне уявлення про умови, неправильне уявлення про вимоги до відповіді. Труднощі вираження емоційного відгуку на подію, свідомо відмова від відповіді;

+1: вираження часткової згоди з висновками партнера в конкретних обставинах. Гостре усвідомлення емоційних проблем, інтерес до емоційного світу іншого.

+2 бали: усвідомлення цілісності своїх емоційних переживань. Розуміння конфлікту як виграшу для нього - це співчуття і позитивне ставлення до душевного стану іншого. Щире бажання допомогти партнеру по спілкуванню. Крім того, допомога відповідає ситуації та емоційному інтелекту іншої людини.

Ступінь розвитку емпатії учнів залежить від рівня сформованості чотирьох параметрів:

- 1) Розвиток процесу особистісної рефлексії визначається сумою пунктів 1, 2, 3, 12, 14 і 16;
- 2) Поведінка учня вмотивована рівнем його моральної свідомості і визначається сумою балів, отриманих у реченнях 8, 11, 18;
- 3) характер схильності до інших визначається сумою балів, отриманих для речень 4, 5, 9 і 15;
- 4) Розвиток процесу розпізнавання емоцій визначається сумою балів, отриманих за речення 6, 7, 10, 13, 17 і 19.

Третя методика - Експрес-діагностика емпатії (Соломін В.П., Шатрової О.В., Михайлов Л.А., Маликова Т.В.)

Емпатію можна розглядати як афективну (почуттєву) форму ідентифікації. Якщо в ідентифікації стан іншої людини визначається на основі раціональної інтерпретації, то в емпатії – на основі емоційного співпереживання. Емпатія означає прийняття інших такими, якими вони є. Це також відоме як емоційна реакція на досвід іншої людини. Емпатія базується на почуттях, а не на розумі [20].

Значення емпатії:

- Люди, які уважно слухають і здатні зрозуміти думки та почуття іншої людини (це може зблизити людей);
- Емпатія підтримує справжнє сприйняття інших;
- Емпатія дозволяє вам краще розуміти інших і змушувати їх почуватися щасливими, що хтось їх розуміє.
- Для обстеження підлітків і дорослих.
- Мета: Визначити рівень емпатії.

Опис: Анкета містить діагностичну шкалу емпатії, яка виражає ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. Анкета містить 36 тверджень, і суб'єкти повинні були оцінити, наскільки вони «згодні» або «не згодні» з кожним твердженням. Будуть використані такі варіанти: «Не знаю», «Ніколи або

ніколи», «Іноді», «Часто», «Майже завжди», «Завжди або так». Кожен параметр відповідає числовому значенню: 0, 1, 2, 3, 4, 5 [17].

Процедура дослідження. Дослідження за допомогою тест-опитувальника можна проводити в невеликій групі чи пропонувати відповідати на питання одному досліджуваному.

Кожному учаснику дослідження видається тест-опитувальник.

Четверта методика - тест «Діагностика соціальної емпатії» (Н.Фетіскін, В.Козлов, Г.Мануйлов).

Мета: визначення рівня емпатії.

Чутливість до емоцій, які відчувають інші, у психології називається емпатією і є одним з найвищих моральних почуттів. Емпатія у формі співчуття чи емпатії (радісної чи сумної) пов'язана зі здатністю людини «зазирнути» в емоційний світ іншої людини. Емоційні реакції в різних життєвих ситуаціях залежать від адекватності сприйняття переживань людини і емоцій тварин, а також усвідомлення їх причин. Ця чутливість стає рушійною силою зняття стресу [26].

Метою обробки результатів є отримання індексу емпатії (або емпатійної схильності) досліджуваного. Таким чином, індекс емпатії (Ie) є сумою збігів відповідей на питання-твердження, що передбачає відповідь «так», і суми збігів відповідей на запитання-твердження, що передбачає відповідь «ні». Для визначення рівня емпатійних тенденцій наводиться таблиця інтерпретації індексу Ie з урахуванням віку та статі респондента.

Процедура дослідження. Дослідження за допомогою тест-опитувальника можна проводити в невеликій групі чи пропонувати відповідати на питання одному досліджуваному. Кожному учаснику дослідження видається тест-опитувальник.

2.3 Аналіз отриманих результатів дослідження

Дослідження проблем емпатії виявили різні показники ефективності емпатії. Тому результати, отримані цією методикою, описані окремо для хлопчиків і дівчаток підлітків.

Використання методики «Шкала оцінки емоційної значущості» Б.Г.Додонова дає можливість визначити емоційну спрямованість підлітків. Опрацювання цього методу включає виділення 1-3 рівнів і визначення типу емоційної спрямованості. У таблиці 2.1 наведено результати для трьох найбільших емоційних схильностей дівчат.

Таблиця 2.1

Показники трьох домінуючих емоційних особливостей у дівчат

1 ранг	2 ранг	3 ранг
Глорістична	Акзизитивна	Практична
6.4	6.3	6.0
12 %	11 %	11 %

Джерело: складено автором

Як видно з таблиці, емоційна орієнтація номер один серед дівчат – це емоційна орієнтація на славу, яка характеризується задоволенням і гордістю, якщо є можливість довести свою цінність або перевершити суперниць. Це означає, що дівчата прагнуть бути першими і самостверджуватися за рахунок інших. Іноді вони на піку слави, «збирають лаври». Вони люблять бути в центрі уваги і люблять, щоб їх хвалили за хороші вчинки. Заводячи друзів, вони віддають перевагу лідерству, тому домінують у колі друзів чи компанії, і більшість із них дівчата. Вони були в захваті, коли їм передали естафету. Вони люблять похизуватися. Коли вони отримують нову річ, вони можуть спробувати надати їй стільки «кольору» і шарму, щоб річ була найкращою, якою вона може бути.

На другому місці стоїть акізитивна емоційна спрямованість. Недаремно сказати, що дівчатам потрібно більше речей, одягу та аксесуарів, ніж хлопчикам. Свідченням цього є перевірка власницько-афективної спрямованості дівчат. Це нестримне відчуття придбання нових речей, коли люблять купувати собі новий зошит, кольорові ручки і постійно намагалися наповнити свій пенал чи стіл новими канцелярськими приладдям. Пізніше, з часом, коли дівчинка виросте це явище обертається купівлею нових речей для наповнення шаф, комодів, скриньок аксесуарами та прикрасами. В основі власництва лежить інтерес до накопичення і колекціонування речей, що виходить за межі реальної потреби в них, тому дівчатам подобається накопичувати багато речей, тому що все, навіть непотрібне, приносить радість і задоволення. Зазвичай дівчат приваблює колір, запах і т. д. товару, тому вони хочуть купити щось нове, і це нове завжди краще за попереднє.

На третьому місці – прагматична емоційна орієнтація. Справжнє відчуття — це радість, хвилювання та ентузіазм, коли навчання йде добре і коли ти бачиш, що досягаєш успішних результатів. Безсумнівно, що у таких дівчат хороша успішність, охайність, вихованість, порядність і добрі вчинки. При цьому дівчата старанно навчаються та дізнаються нове, цікаве та незвідане для них. Дівчата почуваються щасливими та захопленими, коли знають, що досягли хороших результатів. Позитивний відгук приносить радість і гордість за правильно виконане завдання. Коли дівчата отримують хороші оцінки, вони підкріплюються позитивними емоціями, розповідають про позитивні оцінки рідним і намагаються продовжувати добре вчитися. Загалом відмінники досягають успіхів, вони креативні, яскраві, розумні, активні та люблять брати участь у конкурсах та заходах школи та місцевого самоврядування.

Дівчата молодшого підліткового віку, які добре навчаються в школі, певною мірою називають себе найкращими, найрозумнішими, найуспішнішими, таким чином розвиваючи завищену самооцінку. Результати

перших трьох за рангом та інших емоційних спрямованостей дівчаток зображено на рис 2.1.

Рис. 2.1. Показники важливості емоцій дівчат

У хлопчиків емоційна спрямованість дещо відрізняється від такої у дівчаток. Хлопчики, як і дівчата, мають передусім емоційну спрямованість на славу. Це свідчить про те, що їм подобається бути лідером. Для них характерні припливи сил і емоцій, вони пишаються, коли вчителі їх хвалять. Ігрові заняття для хлопчиків дають можливість керувати ігровим процесом: дати кожному гравцеві ім'я, розділити їх на групи та віддавати команди під час гри. Коли вчителі грають у певні ігри та дають хлопцям можливість керувати процесом, вони розвивають колективні та організаторські навички. У цьому випадку дитина виявляє гордість за себе, вважаючи, що вона цінна для вчителя, розумна, кмітлива, краща за інших дітей. Під час занять спортом хлопці відчують гордість і захоплення, а на перервах демонструють трюки та прийоми, яким їх навчили тренери. Таким чином вони можуть похвалитися своїми досягненнями.

У таблиці 2.2 представлені показники перших трьох рангів у хлопчиків

Таблиця 2.2

Показники трійки домінантних емоційних орієнтацій хлопців

1 ранг	2 ранг	3 ранг
Глорістична	Пугністична	Естетична
7.4	6.2	6.0
14 %	11 %	11 %

Джерело: складено автором

На другому місці стоїть пугністична емоційна спрямованість, яка характеризується азартом, почуттям ризику, ентузіазмом, піднесенням, боротьбою, хвилюванням у хвилини небезпеки. Очевидно, оскільки підлітки мають бойовий дух і азарт. Крім того, це пов'язано з домінуванням ігрових видів боротьби для хлопчиків. Нерідко ми можемо спостерігати боязкість у хлопців на перервах. Це може свідчити про те, що в наш час хлопці агресивні і нестримані в тому, щоб когось ображати, штовхати, звинувачувати інших. Можна припустити, що вони стають апатичними та егоїстичними через те, що проводять багато часу з технікою, за комп'ютерами. Сучасні комп'ютерні ігри містять багато негативу, помсти, жажливої поведінки та покарання. Крім того, перегляд насильницьких фільмів змінює і «пригнічує» дитячу психологію та стимулює у дітей сильне почуття до бійки. Негативність і непослух у школі чи деінде є проявами домашнього виховання. Коли батьки вирішують конфлікти на очах у дітей, вони лаються і б'ються. Батько зазвичай є авторитетом для сина, тому син буде наслідувати його поведінку.

Естетична емоційна спрямованість посідає третє місце в емоційній піраміді хлопців. Естетична емоційна спрямованість має своєрідний характер і прекрасні почуття, що виникають при сприйнятті природи чи музики, творів мистецтва та поезії. Це означає, що вони поведуться в гармонії з навколишнім середовищем. Хлопчики більше прив'язані до домашньої обстановки і відчують потребу в спілкуванні з рідними. Їм подобається слухати цікаві історії дідуся, а у вільний час слухати, як тато вчить їх ремонтувати машини, грати в цікаві ігри в сімейному колі. Вони любили, коли бабуся в дитинстві

співала їм і вчила вірші, колядки та щедрівки. Результати перших трьох та інших емоційних спрямованостей хлопчиків наочно представлено на рис 2.2.

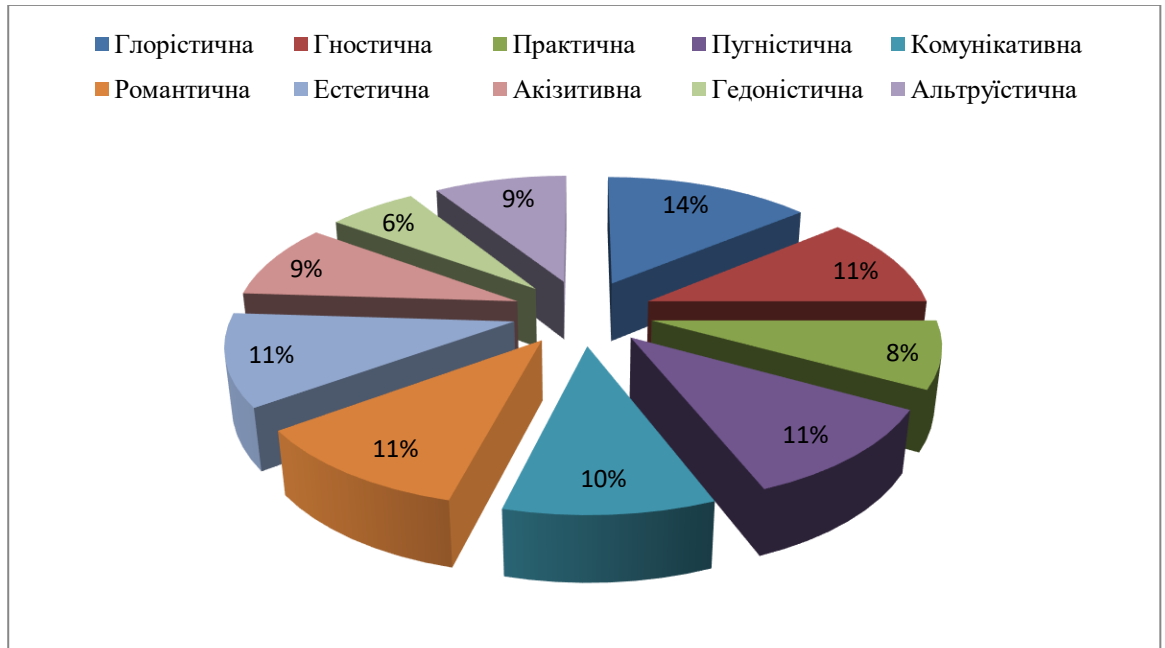

Рис. 2.2. Показники важливості емоцій хлопців

Джерело: складено автором

Отже, результати, отримані за допомогою методики «Шкала оцінки емоційної значущості», свідчать про недостатню спрямованість на прояв емпатії у молодших підлітків.

Аналіз виявив, що в трьох перших категоріях емоційної орієнтації дівчата та хлопці вибрали насамперед глористичну емоційну орієнтацію, яка свідчить про почуття гордості, коли ти досягаєш успіху, можеш бути в центрі уваги, демонструвати свої здібності та показати свої цінності.

З метою визначення рівня компонента емпатії молодших підлітків досліджували за методикою С.Б. Борисенко «Незакінчені речення» в обробці І.М.Когана. За допомогою цього методу можна визначити рівень розвитку таких компонентів емпатії: розвиток особистісних рефлексивних процесів; мотивація поведінки учня рівнем моральної свідомості; увага до природи інших; розвиток процесів емоційного впізнавання. У таблиці 2.3 наведено результати вимірювань рівня компонента емпатії дівчаток молодшого підліткового віку.

Дані таблиці свідчать про те, що у дівчаток молодшого підліткового віку добре розвинені здібності до розпізнавання емоцій (проявляються в міміці емоцій, словесних проявах, спробах ідентифікувати власні емоції з емоціями партнера).

Таблиця 2.3.

Результати вимірювань рівня компонента емпатії дівчаток молодшого підліткового віку.

Складові рівні	Особистісна рефлексія	Характерна спрямованість на інших людей	Поведінка учня мотивована рівнем моральної свідомості	Емоційна ідентифікація
Високий	10 %	12 %	10 %	8.0 (13 %)
Середній	5.4 (9 %)	9 %	8 %	7 %
Низький	5 %	3.9 (7 %)	3.8 (7 %)	5 %

Джерело: складено автором

Описуючи результати емоційної ідентифікації дівчат, можна сказати, що емпатія найбільше відображається в процесі взаємодії, гри та ставлення до інших. Дівчата більш емоційні і балакучі, тому в спілкуванні зі співрозмовником вони розкривають співрозмовнику і оточуючим свій настрій, характер своїх емоцій, контури своєї поведінки. Голоси дівчат ніжні та тонкі, створюють враження «принцеси», що пояснюється виразністю мови під час спілкування. Вони намагаються справити враження на себе і бути кращими за інших. Намагатися ідентифікувати себе з іншою людиною, наслідувати емоції співрозмовника, щоб краще зрозуміти його, поспівчувати йому, зрозуміти труднощі свого колеги - це співчуття, емпатія.

Наступною складовою їх розвитку в середній школі є особистісна рефлексія. Для неї характерне співчуття, яке полягає в здатності аналізувати власні переживання, точно відчувати природу переживань інших людей, відчувати справжнє ставлення інших до себе, правильно тлумачити їх причини та наслідки. Коли дівчатка демонструють емпатію, вони самі визнають певну оцінку того чи іншого ставлення до себе, тому що для них існує відмінність

між тією чи іншою особистістю. Для них важлива дистанція між ними, їхні розмови та відсутність співчуття у відповідь на їхню симпатію. Ставлення іншого до них також змусить висувати певні вимоги. Зрештою, коли дівчата співчують і розуміють внутрішній стан свого партнера, вони вимагають зворотного зв'язку, але він не завжди може бути забезпечений, що свідчить про альтруїстичну поведінку дівчат.

Виявлено низький рівень таких компонентів: диспозиційний характер по відношенню до оточуючих (характеризується позитивним ставленням до оточуючих, відкритістю до оточуючих, проявом доброзичливості до них, намаганням виправдати почуття та вчинки оточуючих); поведінка учнів обумовлена рівень моральної свідомості (характеризується їх справжньою допомогою, підтримкою, бажанням допомогти тим, кого вони не люблять або навіть вважають неприємними). Ці два компоненти свідчать про те, що дівчата не будуть допомагати або співчувати тим, хто не співчуває їм під час спільної діяльності, що може свідчити про їхню байдужість до дітей і дорослих, які найбільше потребують. Можливо, дівчата шукають собі подібних, і це дає їм шанс ідентифікувати себе з собі подібними. Тому вони не відкриють свої секрети тим, хто «гірше» за себе. Вони не захищають свої почуття та емоції, коли дитина, яка їм не подобається, хоче з ними дружити, поговорити чи пограти. Компоненти ефективності емпатії дівчат представлені у відсотках на графіку на рисунку 2.3.

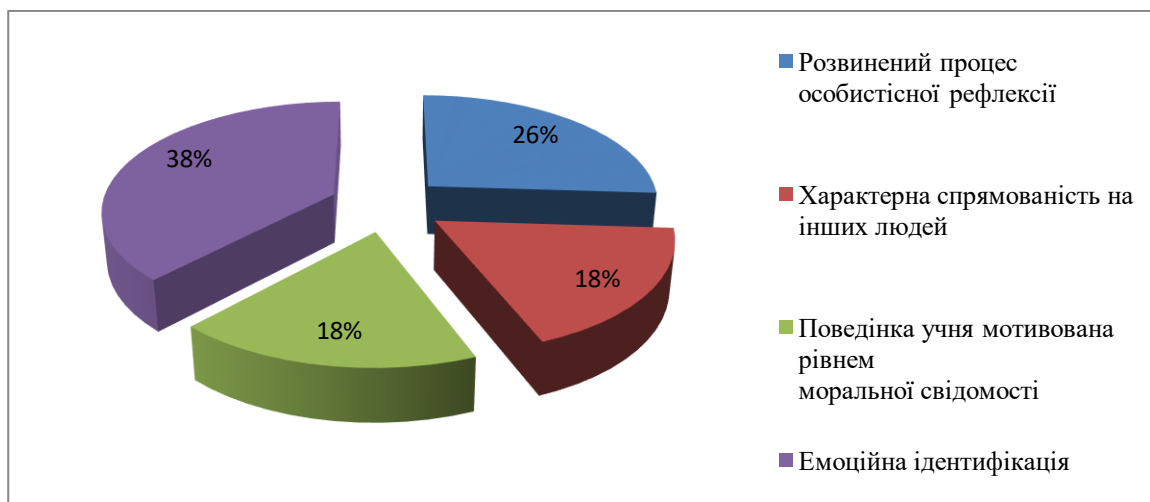

Рис. 2.3. Вияв емпатійної схильності дівчат молодшого підліткового віку методом «незакінченого речення»

Джерело: складено автором

У таблиці 2.4 наведено результати вимірювань рівня компонента емпатії хлопців молодшого підліткового віку.

Таблиця 2.4. Компонентний розподіл хлопців молодшого підліткового віку за рівнем емпатії

Складові рівні	Особистісна рефлексія	Характерна спрямованість на інших людей	Пов.учня мотивована рівнем морал.свідомості	Емоційна ідентифікація
високий	8,3 (13 %)	10 %	9 %	7,3 (11 %)
середній	7 %	5,0 (9 %)	6 %	6 %
низький	7 %	5 %	3,9 (8 %)	5 %

Джерело: складено автором

Результати для хлопчиків свідчать про те, що особисті рефлексивні навички добре розвинені. Тобто, беручи участь у спільній діяльності чи взаємодії, хлопці аналізують власні переживання та вчинки, ставлячи їх на перше місце, але водночас співпереживаючи чужим станам, настроям та емоціям. Спілкуючись із співрозмовником, вони уміють чітко й точно висловлювати свої почуття, розуміти, що сталося з співрозмовником, аналізувати характер дружби між співрозмовниками тощо. Як і дівчата, хлопчики ідентифікують свій досвід та досвід інших під час діяльності, намагаються порівнювати, знаходити спільну мову та хочуть бути схожими на інших. Середнього рівня є компонент — характер орієнтації на оточуючих. Хлопці виявляють відкритість у спілкуванні, а під час діалогу намагаються відстоювати почуття та вчинки інших, щоб підтримати його. Взагалі кажучи, вони мають позитивне ставлення до оточуючих, яке проявляється в доброзичливості, чуйності до інших, доброзичливості та дружбі. Компонент поведінки учнів, обумовлений рівнем моральної свідомості, також отримав нижчі результати серед випробовуваних, надання допомоги іншим при

виникненні труднощів відображено не в повній мірі, що свідчить про відсутність у хлопців емпатії до дітей і дорослих, які зробили їх нещасними. розум. Це ознака егоїзму та байдужості до інших. Компоненти емпатії хлопців представлені на графіку у відсотках.

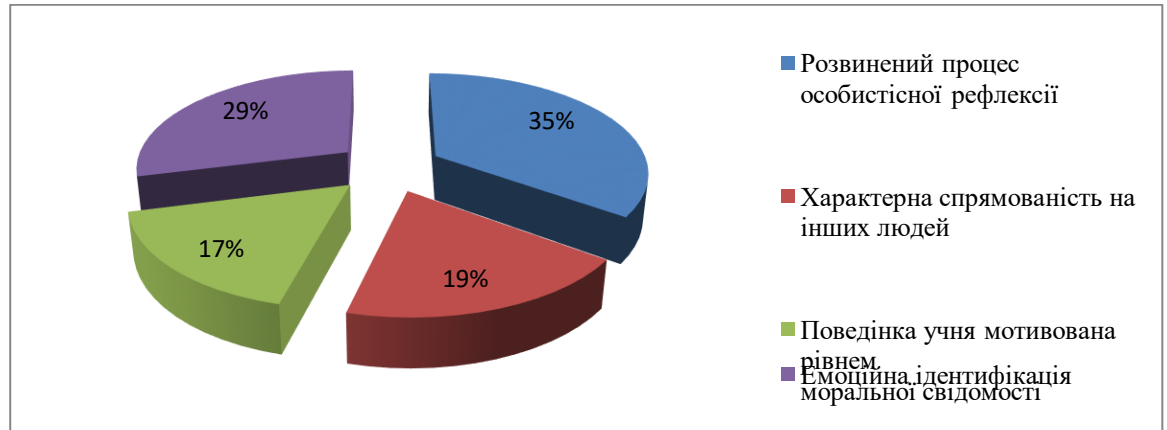

Рис. 2.4. Виявлення емпатійних тенденцій у хлопчиків молодшого підліткового віку методом «нескінченного речення»

Джерело: складено автором

Дівчата та хлопці виявляють емпатію, але це залежить від оточуючих людей, їхнього становища та ставлення до них. Доказом є нижчий рівень моральної свідомості в поведінці учнів, нижчий рівень допомоги, що надається хлопцям і дівчатам, і мені шкода тих, хто виявляє брак співчуття до них. Як хлопці, так і дівчата показали високий рівень емоційної ідентифікації, що свідчить про розвиток самоідентифікації з людиною, з якою вони розмовляють. Під час розмови дівчатам і хлопцям властиво копіювати, повторювати емоції інших, намагатися знайти схожість і, можливо, шукати себе в комусь, щоб легше зрозуміти себе. Їм також притаманні виразність мови, тембр голосу при розмові з партнером, жестикуляція, міміка, рухливість, емоційність, дії, що виявляють емпатію.

Отже, результати, отримані за допомогою методу «Незакінчених речень», свідчать про наявність емпатії у підлітків. Це помітно як у хлопців, так і у дівчат.

Третьою методикою дослідження була використана «експрес-діагностика емпатії» Соломина В.П.

Результати дослідження рівня емпатії представлені нижче в таблиці 2.5

Таблиця 2.5

Показники емпатії

№ досл.	Емпатія з батьками		Емпатія з тваринами		Емпатія з людьми похилого віку		Емпатія з дітьми		Емпатія з літературними героями		Емпатія з незнайомцями		Загальний рівень емпатії	
1.	10	С	13	В	6	С	15	В	8	С	8	С	60	С
2.	7	С	9	С	8	С	8	С	10	С	10	С	52	С
3.	7	С	7	С	5	С	5	С	10	С	9	С	43	С
4.	10	С	4	Н	6	С	8	С	4	Н	7	С	39	С
5.	8	С	7	С	3	Н	13	В	7	С	5	С	43	С
6.	10	С	8	С	5	С	10	С	9	С	6	С	48	С
7.	8	С	8	С	5	С	6	С	7	С	7	С	41	С
8.	7	С	12	С	10	С	6	С	4	Н	12	С	51	С
9.	7	С	8	С	3	Н	14	Д	12	С	14	В	58	С
10.	9	С	8	С	6	С	6	С	11	С	7	С	47	С
11.	7	С	9	С	6	С	5	С	8	С	8	С	42	С
12.	6	С	11	С	7	С	9	С	7	С	6	С	46	С
13.	12	С	11	С	10	С	15	Д	12	С	10	С	70	В
14.	11	С	10	С	8	С	11	С	8	С	9	С	57	С
15.	7	С	7	С	6	С	9	С	9	С	11	С	49	С
16.	7	С	12	С	8	С	10	С	8	С	11	С	56	С
17.	11	С	13	В	6	С	12	С	13	В	10	С	65	В
18.	8	С	9	С	7	С	8	С	7	С	10	С	49	С

Джерело: складено автором

Після аналізу отриманих даних по показниках емпатії, була отримана середня кількісна оцінка по групі в цілому - 50,8. Високий результат - 2 досл. (11,1%), середній результат показали 12 досл. (88,9%). Таким чином, більшість досліджуваних характеризується середнім рівнем емпатії.

Узагальнені дані за рівнем емпатії представлені в табл.2.6

Таблиця 2.6

Рівні емпатії

Рівні емпатії					
Високий		Середній		Низький	
Досл.	%	Досл.	%	Досл.	%
2	11,1	16	88,9	0	0

Джерело: складено автором

На рис. 2.5 наочно відображені отримані дані щодо емпатії в досліджуваній групі.

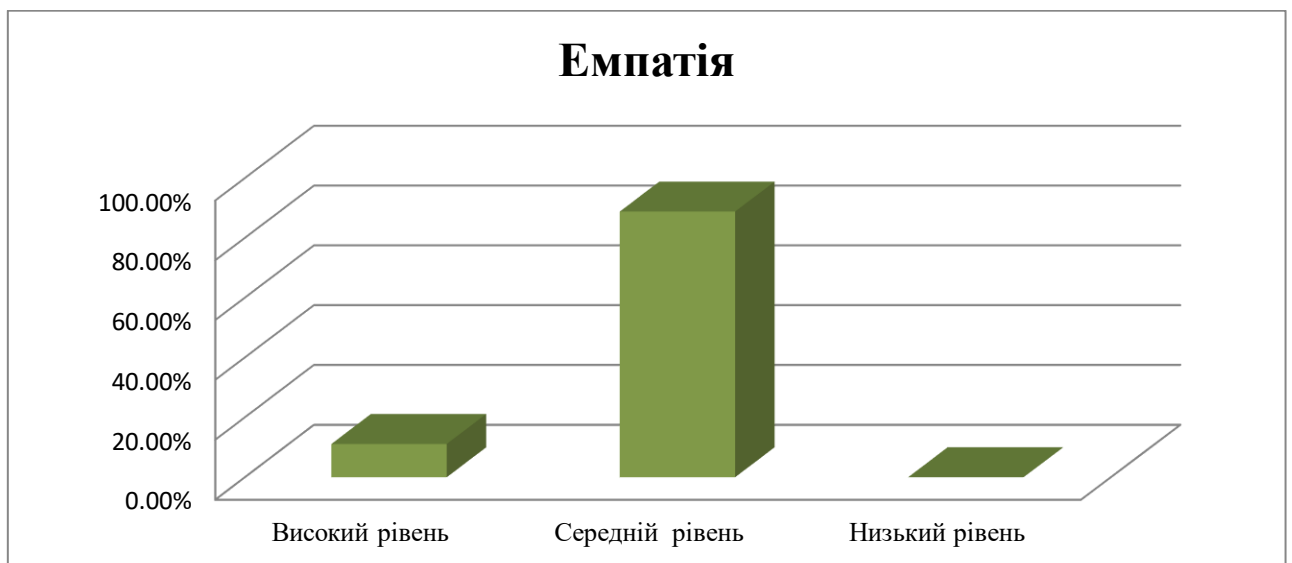

Рис. 2.5 Відсоткова доля досліджуваних з різними рівнями емпатії.

Джерело: складено автором

Більшість досліджуваних мають середній рівень емпатії. Значно менша частина має високий рівень.

Далі діагностувався рівень соціальної емпатії. Результати представлені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Показники соціальної емпатії

№ досл.	Стать	Збігаються «Так»	Збігаються «Ні»	Загальна емпатія	
				кількісна оцінка (бали)	якісна оцінка (рівень)
1.	Жін.	14	16	30	Високий
2.	Жін.	11	9	20	Середній
3.	Жін.	15	14	29	Високий
4.	Жін.	13	12	25	Високий
5.	Жін.	15	16	31	Високий

6.	Жін.	12	11	23	Середній
7.	Жін.	3	14	17	Середній
8.	Жін.	9	12	21	Середній
9.	Жін.	15	10	25	Високий
10.	Жін.	15	4	19	Середній
11.	Жін.	8	13	21	Середній
12.	Жін.	11	8	29	Високий
13.	Жін.	17	15	32	Високий
14.	Жін.	12	9	21	Середній
15.	Жін.	15	7	22	Середній
16.	Жін.	13	14	27	Високий
17.	Жін.	8	11	19	Середній
18.	Жін.	11	12	23	Середній

Джерело: складено автором

Після аналізу отриманих даних по показниках емпатії, була отримана середня кількісна оцінка по групі в цілому - 50,8. Високий результат - 8 досл. (44,4%), середній результат показали 10 досл. (55,6%). Таким чином, більшість досліджуваних характеризується середнім рівнем соціальної емпатії.

Узагальнені дані за рівнем соціальної емпатії представленні в табл. 2.8

Таблиця 2.8

Рівні соціальної емпатії

Рівні соціальної емпатії					
Високий		Середній		Низький	
Досл.	%	Досл.	%	Досл.	%
8	44,4	10	55,6	0	0

Джерело: складено автором

На рис. 2.6. наочно відображені отримані дані щодо соціальної емпатії в досліджуваній групі.

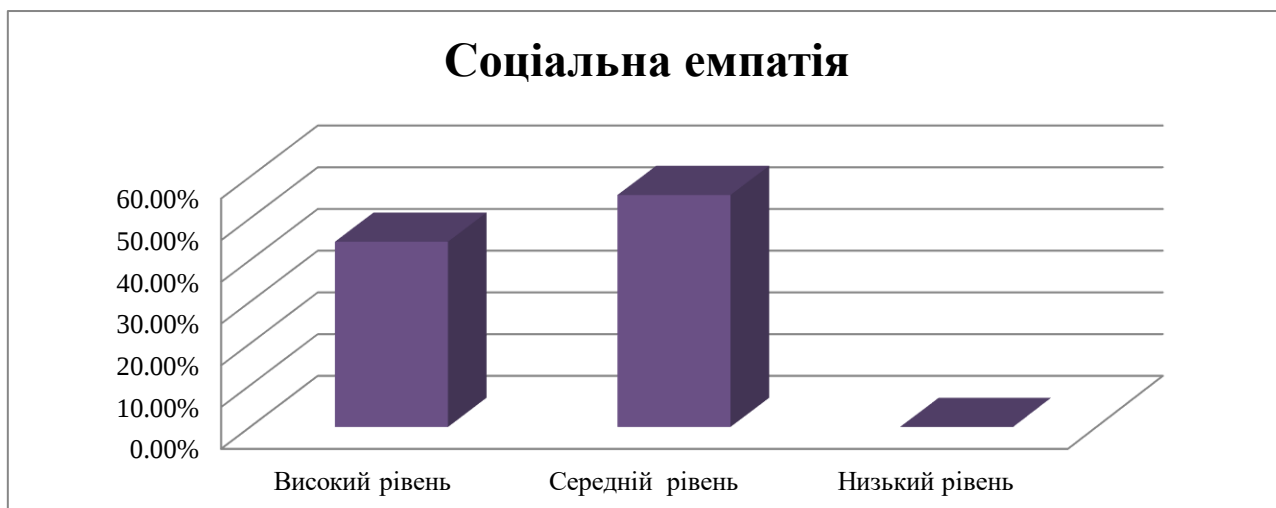

Рис. 2.6 Відсоткова доля досліджуваних з різними рівнями соціальної емпатії.

Джерело: складено автором

Більшість досліджуваних мають середній рівень емпатії. Трохи менша частина має високий рівень.

2.4 Рекомендації з розвитку емпатії в осіб молодшого підліткового віку

Робота з розвитку емпатії може проходити в кількох напрямках: теоретичному і практичному. В рамках теоретичної роботи з дітьми варто проводити курси, спрямовані на розширення знань про емоції та формування вміння керувати ними (що таке емоції, навіщо вони потрібні, чому вони виникають, що робити, якщо виникають негативні емоції тощо). Для молодших підлітків об'єктом міркування стає емоція і, головне, об'єктом міркування стає інша людина. Переорієнтація егоїстичної позиції дітей сприяє розвитку моральної упередженості.

Крім того, розвиток емоційної особистості має відбуватися через читання дитячих художніх творів. Щоб викликати емоційний відгук співчуття і співпереживання героям літературних творів, необхідно організувати читання так, щоб поглибити переживання дитиною перших вражень. Тут необхідно враховувати наступне [25, 27]:

а) твір має подобатися;

б) читаючи вголос, необхідно щиро висловлювати свої почуття, не допускаючи надмірного перебільшення та награності, але в той же час, читаючи вголос, необхідно декламувати текст, щоб підкреслити емоційне забарвлення;

в) не тільки відчувати себе, а й стежити за емоційною реакцією дитини

г) під час читання вчитель не повинен наголошувати на своїй оцінці вчинків героїв, якщо вважає, що це повинні робити учні.

Така організація читання потребує від учителя великого терпіння, чуйності та майстерності. Під час читання та обговорення літератури основним об'єктом вивчення є характер, поведінка та переживання іншої людини.

Розвиток емоційної ідентифікації обов'язково супроводжується розвитком позитивного ставлення до інших. В інших випадках наслідки емоційного зараження не завжди можуть бути позитивними. Позитивне ставлення до людини передбачає готовність сприймати людину як єдине ціле, зосереджуючи при цьому найкраще, що в неї є, висуваючи це на перший план і надаючи цьому домінуючого значення. Ця здатність починає розвиватися з пробудженням інтересу до іншої людини, коли інша людина стає об'єктом уваги, коли необхідно «прислухатися» до її голосу, щоб краще зрозуміти її внутрішній світ.

Практичне спрямування роботи пов'язане з використанням ігор та виконанням навчальних програм. Драматичні ігри сприятимуть розвитку емоційної особистості. У драматичних іграх необхідно зосереджуватися на партнерах, допомагати один одному, відчувати один одного, щоб краще виразити загальний характер і сцену. Тому весь зміст занять має бути спрямований на те, щоб зробити інших об'єктами навчання, розуміння та відчуття [26].

В іграх, які виявляють і ідентифікують емоції, об'єктом дослідження можуть бути вирази та емоції іншої людини. Наприклад, при тренуванні сензитивності об'єктами вивчення є різноманітні прояви іншої людини (міміка, рухи, особливості мови (інтонація, гучність), температура рук (у грі «Вгадай настрій»), пластика та ін.

Оскільки успішність виконання завдань в іграх пов'язана з умінням відчувати і розуміти людину через невербальні канали спілкування, такі ігри

допомагають розвивати вміння «вживатися» в стан іншої людини, як би тимчасово з ним пов'язуючи. Від цього розширюються межі «Я» і утворюється «ми». Ця єдність надихає готовність бачити інших як себе.

Групові заняття часто проводяться в ігровій формі, оскільки ігрова діяльність вчить молодших підлітків керувати власною поведінкою та розширювати індивідуальні можливості кожної дитини через взаємодію з однолітками. Ігри, вправи, етюди, техніки ауторелаксації різної інтенсивності створюють сприятливі умови для відпочинку душі й тіла, засвоєння знань. Гармонійне поєднання почуття і свідомості дозволяє уникнути надмірної емоційності та надмірної раціональності, а також може керувати своїми емоціями та перетворювати їх на об'єкт міркування [14].

Все це слід обговорювати після всіх видів роботи, оскільки це допомагає визнавати допущені помилки, помилки, оцінювати різні судження, грати роль, дозволяє підбадьорити учасників, висловити задоволення. Ви можете зробити паузу або запропонувати роздуми наприкінці уроку, коли прочитане оповідання чи інший твір викликає стільки емоцій, що обговорення недоречне [21]. Тобто створення місця для самостійної внутрішньої роботи в даній ситуації ефективніше. Вся робота з молодшими підлітками повинна бути спрямована на оточуючих (однолітків, героїв, рідних), що створює передумови для формування позитивного ставлення до людини.

Ми цілком підтримуємо думку Туркова Д. М., яка стверджує, що «... корекційно-розвивальна діяльність відображає конкретні цілі корекційно-розвивальної діяльності, і разом з тим між ними існує тісний зв'язок, тобто розвиваюча діяльність спрямована при створенні соціально-психологічних умов для дітей підліткового віку «Всебічний розвиток, психологічна корекційна діяльність спрямована на вирішення конкретних проблем навчання, поведінки або психічного здоров'я» [37].

Розвиваюча робота психологів зосереджена на: когнітивній сфері, емоційно-особистісній сфері, соціальній сфері, самосвідомості дитини. Зміст

розвиваючої роботи спрямований на загальний розвиток вікових психологічних особливостей і якостей.

Рябовол Т. А. у своєму науковому дослідженні зазначав, що «...корекційно-розвивальна робота – це здійснення психомедико-просвітницьких заходів, спрямованих на усунення відхилень, зростання і розвитку в психофізичному, особистісному розвитку та поведінці дітей дошкільного та шкільного віку залежних нахилів і злочинної поведінки, подолання різноманітних форм девіантної поведінки, психологічний розвиток особистості та формування суспільно корисного погляду на життя» [32].

Розвивальна діяльність шкільного психолога спрямована на створення соціально-психологічних умов для загального психологічного розвитку дитини-школяра з урахуванням практичних завдань вікового етапу і вищих здібностей. Мета розвиваючих занять – розвиток когнітивної сфери дитини (умінь, пізнавальних процесів), загальних і спеціальних здібностей, емоційно-вольової сфери, етики та правил поведінки» [2].

Тому на певному етапі психологи планують працювати в усіх перерахованих напрямках, оскільки цілісність розвиваючих впливів не повинна бути порушена.

Успіх і ефективність корекційної діяльності завжди залежить від психолога: чим компетентніше і глибше розкриті проблеми, тим ефективнішою і якіснішою буде його робота. Професійна відповідальність психолога полягає в забезпеченні благополуччя всіх членів групи. З цього приводу Ткачук Л.В. зазначає: «...лідер групи виконує чотири ролі [38]:

Експерт (коментує груповий процес, допомагаючи учасникам об'єктивно оцінити свою поведінку, її вплив на ситуацію та образ «я»);

Каталізатор - сприяє розвитку подій. Використовує свої здібності в міжособистісному спілкуванні, навчає з ентузіазмом, рішучістю та заохочує учасників надавати позитивні відгуки;

Зразковий учасник (його визнають за його відкритість і автентичність, високий рівень міжособистісного спілкування)

Інші наслідувачі [37].

А. Москальова у статті «Функції та особливості емоційної сфери дитячої особистості» акцентує увагу на двох комплексах емоційних станів у дітей «...радість, задоволення, творче натхнення, мета – позитивно впливають на дитину. Вразливість, сором'язливість, злість, агресія, почуття провини, страх, хронічна емоційна напруга (тривога, стрес) можуть негативно позначитися на її здоров'ї, а також можуть вплинути на комунікативні навички дитини та викликати проблеми у стосунках з однолітками» [24].

В сучасному суспільстві освіта не обмежується лише передачею знань, але й акцентує увагу на розвитку соціальних та емоційних навичок у дітей. Однією з ключових складових цього процесу є розвиток емпатії — здатності розуміти та співпереживати почуттям інших. Психологічна допомога в цьому контексті грає важливу роль, спрямовуючи свою діяльність на формування емпатії у дітей молодшого підліткового віку.

1. Групові тренінги. Один з ефективних напрямків роботи психолога — проведення групових тренінгів. Це можуть бути тренінги з розвитку співпереживання, де діти вчаться відкривати свої почуття та розуміти емоційний стан інших. Ролеві ігри, в яких діти відтворюють ситуації, допомагають їм відчувати себе на місці іншої особи та розуміти її емоційний стан.

2. Індивідуальна психологічна робота. Психолог також працює індивідуально з дітьми, сприяючи розвитку емпатії через консультування. Дітям надається можливість висловити свої емоції та переживання, а психолог, в свою чергу, допомагає їм зрозуміти ці почуття та навчає відчувати та розуміти емоції інших людей.

3. Взаємодія з батьками та вчителями. Психолог веде роботу не тільки з дітьми, але й співпрацює з їхніми батьками та вчителями. Сімейні тренінги

допомагають батькам розуміти важливість емпатії та навчають їх сприяти розвитку цього вміння у своїх дітей. Співпраця з вчителями допомагає впроваджувати програми та методики в навчальний процес, спрямовані на підтримку емпатії.

4. Творчі методи. Використання творчих методів — ще один спосіб психолога розвивати емпатію у дітей. Творчі проекти, мистецькі ділянки та ігри з емоційним компонентом сприяють виявленню та вираженню емоцій, а також розвивають здатність співпереживання.

5. Гра в емпатію. Важливою складовою є гра в рольові ситуації, яка дозволяє дітям переносити себе в положення іншої особи. Це сприяє розвитку вмінь розуміти та відчувати емоції своїх товаришів [34-35].

Робота психолога з розвитку емпатії дітей молодшого підліткового віку є складною та відповідальною, оскільки вимагає індивідуального підходу до кожної дитини. Ці напрями діяльності спрямовані на створення сприятливого середовища для розвитку соціальних та емоційних навичок, які є важливими складовими успішного взаємодії в суспільстві.

Проаналізувавши наукову літературу та провівши емпіричне дослідження прояву емпатії у молодших підлітків ми вирішили скласти коротку корекційну програму з розвитку молодших підлітків. Розглянемо її нижче.

Мета: Розвивати у молодших підлітків навички емпатії, сприяти їхньому вмінню розуміти та відчувати емоції інших.

Заняття:

1. Вступ (10 хв):

Привітання та знайомство: Коротке привітання та представлення дітей.

Обговорення теми: Обговорення, що таке емпатія та чому важливо розуміти почуття інших.

2. Теоретична Частина (15 хв):

Пояснення емпатії: Коротке визначення та пояснення поняття емпатії.

Приклади із життя: Розповідь про ситуації, де емпатія грає важливу роль.

3. Розуміння емоцій (20 хв):

Гра "Вираження Емоцій": Діти обирають картку з емоцією та виражають її без слів. Решта групи вгадує емоцію.

Обговорення: Як вони відчуються, коли інші розуміють їхні емоції?

4. Рольові ігри (25 хв):

Гра "Ситуації та Емпатія": Діти грають ролі в різних сценаріях та намагаються розуміти почуття інших персонажів.

Обговорення: Як вони відчуються, коли вони розуміють емоції інших?

5. Творча активність (15 хв):

Малюнок емпатії: Кожен малює сцену, де вони показують емпатію або співпереживання.

6. Заключення (15 хв):

Обговорення та Висновки: Коротке підсумування заняття, обговорення вражень та висновків.

Домашнє завдання: Запросити дітей розповісти своїм батькам про важливість емпатії та співпереживання.

Важливим є забезпечити позитивне та підтримуюче середовище, стимулювати дітей виражати свої думки та почуття. Важливо враховувати індивідуальні особливості кожної дитини та створювати атмосферу взаєморозуміння та довіри.

Висновки до розділу 2

На основі аналізу результатів проявів емпатії учнів молодшого підліткового віку ми виявили, що прояви емпатії у дівчат і хлопців не такі поширені, як хотілося б. Діти спочатку створюють емоційну ситуацію, яка намагається вирішити проблему, але спроби безуспішні, і все в кінцевому підсумку призводить до більшого розвитку конфлікту, що вимагає втручання дорослого. Крім того, і хлопці, і дівчата мають однакову ступінь симпатії до людей похилого віку. Крім того, емпатія підлітків спостерігається в певних сприятливих ситуаціях, до них відносяться: настрій школяра, характер, темперамент, його типова поведінка в тій чи іншій ситуації, виховання, моральні переконання дитини.

На підставі експериментального дослідження підліткової емпатії за застосованою нами методикою можна стверджувати, що методика «Незакінчені речення» є ефективною для демонстрації учнями ознак емпатії. Метод «Шкала оцінки емоційної значущості» мав низький рівень успішності учнів, які продемонстрували емпатію, на додаток до методик експрес-діагностика емпатії (Соломин В.П., Шатровой О.В., Михайлов Л.А., Маликова Т.В.); тест «Діагностика соціальної емпатії» (Н.Фетіскін, В.Козлов, Г.Мануйлов).

Було запропоновано корекційну програму з розвитку емпатії у молодших підлітків. Ця програма спрямована на інтеграцію практичних інструментів для розвитку емпатії у підлітків, надаючи їм можливість не лише розуміти, а й виражати свої почуття, а також бути уважними та підтримуючими співучням.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню індивідуально-психологічних особливостей емпатичних осіб. Під час дослідження було виявлено, що емпатія є важливою соціально-психологічною якістю, яка виявляється в здатності сприймати та реагувати на емоції інших людей, виявляти розуміння, співчуття та підтримку.

Емпатичність є складною психологічною якістю, яка формується внаслідок взаємодії генетичних, соціальних та культурних чинників. Емпатія може бути розвинена та покращена через спеціальні тренінги та програми, спрямовані на розвиток співчуття та взаєморозуміння.

Емпатія - це психологічна здатність сприймати та розуміти емоції, переживання та почуття інших людей, відчувати їх як свої власні. Це вміння поставити себе на місце іншої людини, уявити ситуацію з її точки зору та відчувати ті самі емоції, які вона відчуває. Емпатія включає у себе співчуття, розуміння та відчуття взаємної співпереживаності з іншими людьми. Ця здатність дозволяє людині встановлювати позитивні міжособистісні зв'язки, розуміти і підтримувати інших, а також виявляти турботу та допомогу в потрібний момент.

Емпатичні особи мають здатність легше встановлювати міжособистісні відносини, бути успішнішими в комунікації та уникати конфліктів.

Розуміння та розвиток емпатії важливо не лише для індивідуального благополуччя, а й для побудови гармонійних міжособистісних відносин та соціального розвитку.

Емпатія свідчить не лише про гуманне ставлення, а й про симпатію до людини. Звичайно, прояв симпатії до людини дає можливість проявити співчуття, а не байдужість до іншої людини. Емпатію слід розглядати як процес або стан сам по собі, а також як рису особистості.

Шкільні роки пов'язані з усвідомленням дітьми свого місця в суспільстві. У структурі розумової діяльності підлітків вони формуються через спілкування, діяльність, стосунки з дорослими, перегляд телепередач, фільмів, комп'ютерних ігор. Підлітки сприйнятливі до навіювань. Взаємовідносини між учнями в класі зазвичай встановлюються за допомогою вчителя. Часто емпатія учнів нестабільна. Характер дружби між дітьми мінливий.

Емпатія між школярами може спостерігатися в конкретних ситуаціях, що в основному залежить від ставлення співрозмовника до дитини. Діти молодшого підліткового віку частіше конфліктні, ніж щирі.

На підставі експериментального дослідження підліткової емпатії за застосованою нами методикою можна стверджувати, що методика «Незакінчені речення» є ефективною для демонстрації учнями ознак емпатії. Метод «Шкала оцінки емоційної значущості» мав низький рівень успішності учнів, які продемонстрували емпатію, на додаток до методик експрес-діагностика емпатії (Соломин В.П., Шатровой О.В., Михайлов Л.А., Маликова Т.В.); тест «Діагностика соціальної емпатії» (Н.Фетіскін, В.Козлов, Г.Мануйлов).

Експериментальні дослідження дозволили зрозуміти, в яких ситуаціях школярі до кого виявляють емпатію, а в яких ні. Для дівчаток характерно співчуття як до однолітків, так і до дорослих. Коли дитину хвалять і добре і прихильно до неї ставляться, дівчина виявляє співчуття і проситиме вибачення, якщо дитина винна. Хлопчики відчують співчуття до людей, що плачуть, людей, які відчувають біль, або поранених тварин.

І хлопці, і дівчата не виявляють співчуття чи милосердя до тих, хто їм не подобається. У них також низький рівень альтруїзму. Зрозуміти і допомогти дітям реалізувати їх творчий потенціал і природні здібності, дати мудру пораду і навчити доброти, розрадити душу і допомогти в навчанні, сформувати позитивне мислення, викликати впевненість у світлому і щасливому

майбутньому і бажання досягти вершини успіху - все це на благо дітей.

Негативні емоції пов'язані з агресією, звинуваченнями, ворожістю, гнівом у дітей і заважають їм бути стриманими, спокійними і відкритими. Тому робота педагогів і психологів з такими дітьми повинна проходити в трьох напрямках: боротися з гнівом; навчати агресивних дітей прийнятним способам вираження гніву; навичкам ідентифікації та контролю, вмінню контролювати себе в ситуаціях, що викликають гнів; розвивати такі здібності, як емпатія, довіра, співчуття, тощо.

Було запропоновано корекційну програму з розвитку емпатії у молодших підлітків. Ця програма спрямована на інтеграцію практичних інструментів для розвитку емпатії у підлітків, надаючи їм можливість не лише розуміти, а й виражати свої почуття, а також бути уважними та підтримуючими співучням.

Отже, розуміння індивідуально-психологічних особливостей емпатичних осіб є важливим аспектом для вивчення та розвитку якісних міжособистісних взаємин та соціального прогресу. Дослідження цієї теми може сприяти покращенню міжособистісних відносин, підвищенню емоційного і соціального розвитку та створенню більш гармонійного соціального середовища.

Загалом, дослідження індивідуально-психологічних особливостей емпатичних осіб є актуальним та перспективним напрямком у сучасній психології. Його результати можуть мати значний вплив на розвиток психологічної науки та практичні застосування у психологічній та соціальній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2013. 280 с.
2. Балєва Т. Особливості емпатії сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2015. №5. С. 29-31.
3. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №2. Т.1. С. 28-31.
4. Виговська Л.П. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності. *Духовність як основа консолідації суспільства: Міжвід. наук. зб.* – К.: НДІ „Проблеми людини”, 1999. Т. 16. С. 76-81.
5. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. К. 2000. 230 с.
6. Гнезділов Д.Ю. Особливості внутрішньої структури емпатії. *Наука і освіта*. 2013. №1-2. С. 22-26.
7. Гречуха І.А. Психологічні особливості розвитку емпатії в структурі літературних здібностей старшокласників: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 «Психологія». Рівне, 2021. 290 с.
8. Давиденко Є.В. Вплив ціннісних орієнтацій на прояви емпатії у студентської молоді: дипломна робота. *Науковий керівник: старший викладач Н.М. Проскурка* Київ, 2021. 75 с.
9. Дерев'янка С. П. Характеристики емпатії студентів-психологів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 126. С. 70–74.
10. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. М. В. Балинська. *Молодий вчений*. 2014. № 11(14). С. 226-230

11. Емпатійний розвиток дитини. Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. К.: Мікрос–СВС, 2003. 182 с.
12. Журавльова Л. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2017. 328 с.
13. Журавльова Л.П. Психологічні особливості розвитку емпатії людини: дис. докт. псих. наук. Одеса, 2008. 469 с.
14. Журавльова Л.П., Шпак М.М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III (25). Issue: 49.
15. Зимянський А. Роль емпатії у розвитку моральної самосвідомості підлітків. *Освіта регіону*. 2011. № 2. С. 197-200.
16. Ічанська О.М., Закревська А.І. Емоційний інтелект та емпатія як ресурси професійної підготовки студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2019. №9 (73). С. 272-276.
17. Коломієць Т.В. Емпатійна детермінація емоційних проявів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці. *Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України*. 2013. №7. С.155-160.
18. Коломієць Т.В. Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. педагогічна і вікова психологія. Житомир, 2015. 197 с.
19. Кротенко В.І. Психологічні особливості емпатії підлітків: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 педагогічна і вікова психологія. Київ, 2001. 22 с.
20. Кузьміна В., Гульбс О., Діхтяренко С. Розвиток емпатії у студентів психологічного профілю в групах активного соціально-психологічного

- навчання 82 (АСПН). *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2021. Випуск 63. С. 117-132.
- 21.Коротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі. *Психологія. Збірник наукових праць*. Випуск 12. (НПУ імені М. П. Драгоманова). Київ, 2001. С. 89-96.
  - 22.Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25-50.*
  - 23.Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць* РДГУ. м. Рівне, 2 січня 2021р. Рівне. 2021. С. 91-96
  - 24.Москальова А. Функції і особливості емоційної сфери особистості дитини. К.: Просвіта 2004. 321 с.
  - 25.Мацнєва Є.А. Проблема дефіциту емпатії. *Молодий вчений*. 18-19 березня 2016. С. 46-50.
  - 26.Мащенок А.О. Взаємозв'язок емпатії та психологічного благополуччя у майбутніх психологів. *Молодий вчений*. 2016. № 4 (31). С. 459-462.
  - 27.Мельничук О. Емпатія в структурі професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць*. 2016. №31. С. 213-226.
  - 28.Перетятко Л.Г., Юдіна Н.О. Аналіз емпатії та темпераменту як компонентів педагогічної діяльності. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 146-154.
  - 29.Полянська В.В. Емпатія як механізм формування політико-естетичного досвіду: політико-психологічні функції. *Наукові записки*. №4. С. 42-52.
  - 30.Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука : зб. ст. за ред. М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 1. 127 с

- 31.Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. 2022. 80 с.
- 32.Рябовол Т. А. Роль емпатії процесі соціальної адаптації людини. Наукові записки Інституту психології Ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред..академіка С. Д. Максименка. К.: Нора-прінт, 2004. Вип. 24 384 с.
- 33.Сучасна психологія: проблеми та перспективи: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. 146 с.
- 34.Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори: В 5-ти т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 1. С. 209–402.
- 35.Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Укр. Центр духов. культури, 2005. 712 с
- 36.Стадник Н.М., Зайцева О.М., Коц В.П. Дослідження емпатії як психофізіологічного компоненту. *Перша міжнародна конференція молодих учених «Харківський природничий форум»*. Харків, 19-20 квітня 2018 року. С. 21-23.
- 37.Туркова Д. М. Емпатія як «спосіб буття» професійного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 8. С. 69-76.
- 38.Ткачук Л.В. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці. *Духовність як основа консолідації суспільства: Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників*. К., 2009. Т.16. С. 279.
- 39.Типові освітні програми для закл. заг. серед. освіти, розроблені під керівництвом Р.Б. Шияна. 1–2 класи, 2–4 класи. уклад. А.В. Лотоцька. Харків, 2020. 240 с.
- 40.Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. 372 с

41. Чаплук Я.В. Проблема емпатії в психології та її важливість у професійному становленні психолога. *Психологічний часопис*. 2018. №5 (15). С. 24-39.

ДОДАТКИ

Додаток А

Шкала оцінки значущості емоцій (за Б. Додоновим)

Прізвище, ім'я, по – батькові:

Клас:

Назва Емоції	Вияв емоції	Значущість Емоції
Альтруїстичні	Почуття жалості, бажання приносити іншим радість та щастя, радіти за іншого	
Практичні	Приємне задоволення від створення чогось нового	
Акзитивні	Постійне накопичення чогось, колекціонування	
Глорістичні	Потяг до слави, визнання	
Романтичні	Очікування незвичайного дива	
Гедоністичні	Стан спокою	
Пугністичні	Сильне емоційне почуття	
Комунікативн	Спілкування, повага до будь-кого, бажання, щоб тебе похвалили батьки або вчителька	
Гностичні	Почуття здивування, радість, коли ти дізнався щось нове правдиве	
Естетичні	Насолода красою природи, музикою, картинами	

Тест «Незакінчені речення» (С. Б Бойко)

Мета: визначити рівень емпатії у підлітків

Інструкція: доповніть нижче вказані незакінчені речення так, щоб виразити свої справжні почуття. Намагайтесь робити це з кожним реченням. Робіть це швидше. Якщо не можете закінчити якесь речення, залиште його і займіться ним пізніше. Переконайтесь, що Ви справді закінчили речення. Будьте правдиві. Це завдання також необхідне для Вашої пам'яті та уваги. Пам'ятайте, неправильних відповідей не буває.

Прізвище, ім'я, по-батькові

Школа №

Клас _

Скільки років

- . Мені приємно, якщо хтось...
- . Коли мама дає молодшому і старшому братику порівно цукерок - це...
- . Більшість людей чесні, тому...
- . Терпіти не можу...
- . Коли я бачу бездомну тварину, я...
- . Якщо в класі хтось весело сміється...
- . Якщо я відчуваю, що хтось сильно сумує, я ...
- . Думаю, що кожен повинен допомагати...
- . Коли ображають менших, слабших - я ...
- . Я вважаю, що проблеми моїх друзів, батьків...
- . Якщо діти у дворі занадто розвеселилися, коли я роблю уроки, мені...
- . Бездомних тварин...
- . Якщо я побачу пораненого птаха, я...
- . Я дуже люблю...
- . Якщо я в гарному настрої, а мій друг у поганому, то я...
- . Якщо мене хтось образив - я ...
- . Коли я бачу, що мій товариш допомагає старенькій бабусі, я вважаю що він ...
- . Коли я бачу інваліда...
- . Якби мені трапився скалічений пес, я б ніколи...
- . Коли я бачу, що діти стріляють у пташок і тварин, я ...